

A marxista tudatfelfogás néhány problémája

Hozzászólás az anyag és tudat viszonyának dialektikus felfogásáról folyó vitához

Az anyag és tudat dialektikus viszonyának értelmezéséről ötödik éve folyik a vita a Filozófiai Szemle hasábjain. A Sipos János vitaindító cikkében felvetett problémák jogosultságát sok egyéb között az is bizonyítja, hogy a vita nem csupán hazai specialitás, hanem széleskörűen kibontakozott és folyik napjainkban is a nemzetközi marxista irodalomban. Örvendetes jelenség, hogy a vita megmozgatott egy sereg kategóriát, és igyekezett szigorúbbá, tisztábbá tenni a dialektikus materializmus belső logikáját. Ez a letisztulási folyamat a kategóriák igen széles körét érinti, ezért nehéz helyzet elé állítja a vitához hozzászólni kívánót. Egy hozzászólásban aligha lehet átfogni valamennyi érintett kérdést, vagy állást foglalni minden vitatott ponton.

Egy fontos szempont azonban úgy érzem elsikkadt a vita folyamán: az anyag és tudat dialektikus viszonyának problémáját úgy próbálta tisztázni, hogy a viszonyt hordozó oldalak egyikéről, *a tudatról*, annak sajátosságairól, mélyreható, sokoldalú elemzéséről *megfeledezett*. Lényegében Sipos és Gondi elvtársak vitaindító polémiaja óta a tudat sajátosságainak bonckés alá vétele nem történt meg, vagy csak célkitűzésként, közvetve segített a vita e probléma megoldásához.

Hozzászólásom ezt a logikailag és tartalmilag is nélkülözhetetlen, de eddig elhanyagolt oldalt kísérli megnyitni a további vita számára.

I. TUDATFELFOGÁSUNK NÉHÁNY SAJÁTOSságÁRÓL¹

Első látásra úgy tűnik, hogy bármit mondanánk is a tudat sajátosságairól, csupán közismert, általánosan elfogadott igazságokat ismertethetnénk, olyanokat, melyek tankönyvekben, jegyzetekben kidolgozott, sőt a jelen vitában is — bizonyos eltérésektől eltekintve — magától értetődő alapigazságok. Marxisták között senki nem vitatja, hogy a tudat nem más, mint az anyag földi fejlődésének eredménye; hogy a tudatnak az agy az anyagi hordozója; a tudat csak a munkatevékenység során jöhetett létre; a valóság visszatükrözése, relatív önállósággal és aktív szereppel rendelkezik stb. stb.

Olyan látszat keletkezett tehát, hogy a vita *nem a konkrét általános* (a tudat genezise és sajátosságai), hanem *kizárólag csak az absztrakt általános* (a tudat „természete” az anyag és a tudat végső, legáltalánosabb viszonya) szintjén folyik. A konkrét általános szintjén nagyjából egyetértünk, csak valahol az absztrakt általános szintjén válnak élesen külön a frontok. Véleményem szerint ez csak látszat. Erősen kétséges, hogy el lehet jutni úgy az absztrakt általánosig, hogy ne tettük volna meg az utat a konkrét általánoson keresztül. És megfordítva: ha az absztrakt általános síkján ilyen komoly nézeteltérések merülnek fel, nehezen hihető, hogy a konkrét általánosban ne találánk meg ennek a gyökereit.

Nézetem szerint *tudatfelfogásunk nagyon lényeges kihatással jár a folyó vitára*, és a tudat genezisééről és sajátosságairól vallott nézetekben lelhető bizonyos egyoldalúságok *nehéztik a vita előbbrejutását*.

¹ „Tudatfelfogásunk” alatt — kissé durván általánosítva — elsősorban a különböző egyetemeken, főiskolákon megjelent jegyzetekben és a marxista oktatók különböző vitaplánmain ismertetett, valamint a szakajtóban folyó vita során kifejtett nézeteket értem. Polémiam során nagyobbreszt az utóbbi anyagokat veszem figyelembe.

1. Tudatfelfogásunk egyoldalúságai

Legáltalánosabban megfogalmazva, tudatfelfogásunk legjellemzőbb egyoldalúsága: a tudat sajátosságainak elemzését „agyonyomja” a materializmus túlzott hangsúlyozása. Természetesen szükségesszerű igény és követelmény, hogy az idealizmussal szemben a tudat genesisének és fejlődésének, a tudat tükröző funkciójának tárgyalásakor az anyag elsődlegességét, meghatározó szerepét hangsúlyozzuk. De ha csak ezt hangsúlyozzuk, kettősen is lerontjuk a kifejtés hatásfokát:

1. Vitairattá változtatjuk a marxizmust, ahol a dialektikus materializmus tanainak a tudományos eredményekkel összehangzó kifejtése helyett is elsősorban a különböző idealista nézetekkel szembeni polémia található;

2. a materializmus egyoldalú és kizárólagos hangsúlyozása a perifériára szorítja a dialektikát, és a tudat kérdésében alapvető társadalmi szemléletet.

(Ezen nem változtat lényegesen, hogy egy jegyzetből sem hiányzik teljesen a társadalmi szemlélet, de ennek lényegét szinte egy mondatba sűrítethetnénk: „A munka teremtette az embert, és így a tudatot is.” Még kevésbé megoldás a dialektikának olyanfajta „kielégítése”, hogy a tudat az anyag fejlődésének produktuma, az anyag a dialektikus önfelődése során „eszmeit” produkál.)

Félreértések elkerülése végett ismét hangsúlyoznám, hogy szó sincs arról, hogy elhagyjuk a tudat másodlagosságáról, anyagi meghatározottságáról szóló *centrális* tételket. Enélkül materialista filozófia egyetlen percig sem tarthatja meg materialista tartalmát. Ugyanígy a marxizmus állandóan megújuló erővel kell hogy felvegye a harcot valamennyi vele ellentétes, idealista vagy vulgáris, mechanikus elmélettel, nézettel. Egyáltalán nem közömbös azonban, hogy az a *bázis*, ahonnan polemizál, milyen erős, mennyire mély; hogy az egyes kategóriák a *pozitív kifejtésükben* mennyire tartalmasak, következetesen dialektikus materialisták.

Tudatfelfogásunk ilyen szempontból vizsgálva elég sok kívánnivalót hagy maga után, korántsem elégtí ki a fenti igényeket.

1. Talán nincs egyetlen fejezete sem a marxista filozófiai tankönyveknek, ahol a természettudományos bizonyító anyag annyira kiszorítaná a filozófiát, mint éppen az *Anyag—tudat* c. fejezetekben. És ez a bizonyító anyag meglehetősen régi is már: a darwinizmus több mint száz éves, a feltételes reflexekről szóló pavlovi tanítások pedig század eleji tudományos eredmények. Ez önmagában természetesen nem lenne baj, hiszen a tudományos igazság lehet olyannyira értékálló, hogy igazságtartalmát ennél jóval hosszabb idő sem teszi relatívvá. Jelen esetben azonban nem ilyen egyszerű a dolog. A pavlovi reflexelmélet csupán megindítója az emberi tudat egzakt megismerését megalapozó tudományok, és az azóta eltelt ötven év alatt e tudomány hatalmas ismeretanyaggal gazdagodott. És a biológia tudománya is nagy fejlődést tett meg Darwin óta, hogy csak a genetikára, biofizikára, biokémiára stb. utaljunk.

2. A marxista tudatfelfogás tudományosságának sarkköve és alapja (a természettudományos bizonyítóanyag mellett) az a tény, hogy a marxizmus klasszikusainak megközelítési módja a tudat genesisének és sajátosságainak feltárásában *nem a természetfilozófiai, hanem a dialektikus materialista társadalomfilozófiai* szemlélet volt. Így állhatott elő az a sajátos helyzet, hogy a marxizmus már a múlt században megoldott a tudat sajátosságaira vonatkozóan lényegében minden legáltalánosabb elvi kérdést — megelőzve ezzel századunk természettudományát, a fiziológiát, pszichológiát, kibernetikát stb.

Ez a társadalomcentrikus felfogás valahogyan kiesett a jelenlegi tudatfelfogásból. Helyette (talán éppen a pavlovi feltételes reflexekről szóló tanítások túlzott, mindent velük magyarázó felhasználása miatt) visszakerült a természet (anyag)-tudat szembeállítás Marx előtti materialista felfogása. Ez bizonyos *biologizmust* eredményez tudatfelfogásunkban, mert akár a genesis, akár a tudat sajátosságainak oldaláról közelítünk, az eredmény ugyanaz: a természet az egyes ember idegrendszerére hat, az egyén reagál, ő ismer meg, ő tükröz, hiszen *csak ő rendelkezik a tudat „szervével”, az aggyal.*

Aki oktatással foglalkozik, tapasztalhatta, hogy milyen nehéz ezt a természet és tudat szembeállítást feloldani az ismeretelméletben, hogy a megismerés társadalmi—történelmi folyamatának dialektikáját, vagy a gyakorlat—elmélet dialektikáját, vagy akár az igazság dialektikáját megértessük.

Mindaddig, amíg tudatfelfogásunk centrumába nem helyezzük a tudat társadalmi természetének elemzését, a biologisztikus tendenciákat nem tudjuk leküzdeni. A tudat megértésekor nem zárkozhatunk a szűken vett dialektikus materializmus kategóriakörébe.

Molnár László a vitacikkében² hangsúlyozza ezt a fontos szempontot. „A történelem materialista szemlélete teszi lehetővé azt, hogy több alapvető filozófiai kérdésben kialakulhasson a dialektikus materialista álláspont.”³

Majd rámutat arra, hogy a tudat kérdése nem érthető meg az ember lényegének, specifikumának megoldása nélkül — ez pedig társadalomfilozófiai kérdésfeltevés. Ebben jut túl a Marx előtti materializmuson a marxista tudatfelfogás.

Molnár elvtárs ebben a cikkében ugyan nem fejt ki, csupán megjelöli a feladatot, de a követelmény felállítását önmagában is fontos előrelépés a vitában. (Nem értek egyet azonban Molnár Lászlóval abban, hogy a történelmi materialista szemlélet alkalmazása végülis abban kell, hogy kicsúcsosodjék, hogy a tudat nem-anyagi természetét, csupán anyagi eredetét bizonyítsa.⁴

3. Végül, már nem kifejezetten a tudatfelfogás immanens gyengesége, hanem néhány más filozófiai kategória kidolgozatlanlansága vagy nem általánosan elfogadott értelmezése miatt tudatfelfogásunkban bizonyos vitalista és agnosztikus elemek találhatók. Erősen hatott a tudatfelfogásra a minőségi változások (az ún. „visszavezethetlenség”) Kedrov és mások által bírált meggyökeresedett felfogása. Erről az alábbiakban még szó esik, ezért csupán annyit, hogy amennyiben a minőségi változás valami pluszt, valami szubsztanciálisan újat kell hogy tartalmazzon, akkor ez a tudat esetében csakis a nem-anyagi, az „eszmei” lehet (vitalista tendencia). És ez az eszmei, a természetéből következően, nem ismerhető meg anyagi eszközökkel, módszerekkel, mert ez „visszavezetés” lenne a javából (agnosztikus tendencia).

Figyelemre méltó, hogyan értékeli a természettudósok ezeket a jelenségeket. Kalmár László Kossuth-díjas matematika professzor és kibernetikus például a következőket mondja:

„Pl. a kibernetikai módszerek alkalmazhatóságáról folytatott vitákban nagyon gyakran merülnek fel a kibernetika bizonyos területeken való alkalmazhatósága ellen marxista színezetű érvek, amelyek azonban lényegében megegyeznek egyes jól ismert idealista nézetekkel. Így pl. gyakran azt mondják — és ezt a nézetet talán álmarxista dualizmusnak lehetne nevezni —, hogy a tudat nem pusztán az emberi agynak mint anyagi rendszernek egy bizonyos mozgásformája, hanem van még benne valami plusz, csak éppen nem mondják meg, hogy ez a 'plusz' a 'léleknek' az új neve akar lenni.” — Majd így folytatja: „Vagy pl. arra hivatkoznak — és ezt a nézetet szociálagnoszticizmusnak lehet nevezni —, hogy a társadalmi mozgásforma, de talán már a biológiai mozgásforma is olyan bonyolult, hogy róluk semmiféle módszerrel, így kibernetikai módszerekkel sem lehet egzakt dolgokat megtudni. Ez tiszta agnoszticizmus, amely az anyag különböző mozgásformáira való hivatkozással próbálja kendőzni azt, hogy tagadja a világ megismerhetőségének marxista tanítását.”⁵

Nemcsak a kibernetika képviselőit állítja nehéz helyzet elé a filozófiai tudatfelfogás fent vázolt torzulása. Tanulságos végigolvasni ebből a szempontból pl. az 1962. májusában Moszkvában „A magasabbrendű idegműködés fiziológiájának és a pszichológiának filozófiai kérdéseiről” tartott konferencia anyagát.⁶

Összefoglalóan: Tudatfelfogásunkban bizonyos egyoldalúságok és torzulások találhatók. Nagyon időszerű feladat ezek gyökereit feltárni, és a megoldás útjait, lehetőségeit kijelölni. A tudatfelfogásunk egyoldalúságainak leküzdését sürgető igények a természettudósok részéről is jelentkeznek. Nem elhanyagolható azonban az sem, hogy a filozófiai egység és átütőerő az idealizmussal folytatott ideológiai harc egyik legfontosabb kérdésben legyengített.

Végül, de fontosságában talán elsőnek kell kiemelni a szocializmus építésének előrehaladásával a tudati tényezők szerepének növekedését; az eszmei-ideológiai offenzíva, az erkölcsi nevelés, a vallásos, nacionalista nézetekkel szembeni küzdelem hatékonyságát is leronthatja tudatfelfogásunk néhány fogyatékosága.

Hozzászólásom további részében igyekszem a fenti, általánosságban mozgó bírálatot konkrétabbá tenni. Az anyag-tudat viszonyáról folyó vitában elsősorban Sipos

² Molnár László: A marxista-leninista filozófia tárgyának és jellegének néhány kérdéséről. Magyar Filozófiai Szemle 1961 4. sz.

³ Uo. 476. o.

⁴ Uo. 467. o.

⁵ A kommunista filozófusok 1963. dec. 18-i aktívaértekezletén elhangzott hozzászólásából. Magyar Filozófiai Szemle 1964/3. sz. 534—535. o.

⁶ Filozófiai problémák a magasabb rendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában. Akadémiai Kiadó, 1965.

és Gondi elvtársak cikkei foglalkoztak a tudat sajátosságainak kérdéseivel. Álláspontjukban levő minden szembenállás, különbözőség ellenére is, érzésem szerint, van egy közös gyengeség, mely Gondi álláspontjának egészéből logikusan következik, Sipos pedig bizonyos, álláspontjának egészéből nem fakadó következetlenség miatt kerül ebbe a pozícióba: egyikük sem mutatja meg és nem elemzi egyértelműen a tudat sajátosságait. Pontosabban fogalmazva:

— mindkét álláspontban (ha nem is azonos mértékben és nem is egyenlő konzekvenciákkal) elsikkad a tudat társadalomcentrikus felfogása;

— mindkét álláspont a tudatot (Gondi kizárólag, Sipos végső soron) csak képmás-ként határozza meg;

— mindkét álláspontban elsikkad a tudat relatív önállóságának és aktív szerepének filozófiai, logikai levezetése, megindoklása.

2. Gondi elvtárs következetessége

A fenti bíráló megjegyzésekből talán már érezhető, hogy Gondi álláspontjával messzemenően nem tudok egyetérteni. Mégis azt szeretném bizonyítani, hogy Gondi álláspontja nagyon következetes, és éppen következetessége domborítja ki plasztikusán mindazokat a gyengeségeket, melyeket fentebb tudatfelfogásunkról vázoltam.

Gondi elvtárs álláspontjának következetessége riasztóan hatott sok filozófusra, akik lényegében egyetértenek vele, mégis elhatárolják magukat tőle, mert két cikkében túlságosan nyersen bukkannak ki azok a képtelenségek, melyekhez a tudat „eszmei” természetének és a filozófia alapkérdéséből levezetett tudatfogalomnak önellentmondása viszi.⁷

Nézzük a Gondi elvtárs cikkeiben kifejtett legfontosabb tételeket.⁸

Nagyon fontos és helyes Gondi azon törekvése, hogy igazolja az anyag és a tudat között meglévő minőségi különbséget. Ugyancsak egyetértünk abban, hogy: „Az emberi megismerés fejlődése során az ember állítja fel az elvi kérdéseket ezekre a minőségi különbségekre vonatkozóan.”⁹

Miben látja azonban Gondi az anyag és a tudat közötti minőségi különbséget? Az anyag és a tudat között elvi különbség van. Ez a valóság legátfogóbb különbsége.¹⁰ Ez az elvi különbség azt jelenti, hogy a tudatot semmilyen vonatkozásban sem lehet anyagi jelenségnek tekinteni: anyag és tudat a „valóság két elvileg különböző területe” stb.

A tudat a természetére nézve eszmei; „De ha belefoglalom az anyagba a tudatot, akkor az anyag — legalábbis részben — szellemivé válik (ez tulajdonképpen idealista tendencia), elrelativizálódik az anyag és tudat elvi ellentéte és vele az idealizmus és materializmus elvi ellentéte.”¹¹

Annak érdekében, hogy az anyag és tudat elvi ellentétét bizonyítsa, továbbá hogy a tudatot közvetlenül a filozófia alapkérdéséből definiálja — Gondi hálátlan feladatra vállalkozik. Ő ezt a maga által kitűzött feladatot nagyon következetesen teljesíti, attól sem riadva vissza, hogy helyenként meghamisítsa a tényeket vagy elkerülhetetlen logikai zsákutcába jusson. (Tekintettel arra, hogy a vita folyamán elsősorban Sipos elvtárs kimerítően bírálta már a fenti álláspontot, csupán azokat a vonatkozásokat ragadom ki — néhányszor elkerülhetetlenül csak a Sipos elvtárs által kifejtetteket megismételve —, amelyek a tudat sajátosságainak elemzéséhez logikailag nélkülözhetetlenek.)

Gondi egyik meglepő „felfedezése” a Marx előtti materializmusra vonatkozik. A „felfedezés” nem azért meglepő, mert nem következik Gondi gondolatmenetéből, hanem azért, mert a klasszikusok írásaiban sehol nyomát sem találjuk, márpedig Gondi minden kijelentését gondosan körülbástyázza a klasszikusoktól kiragadott idézetekkel. Mi is ez a „felfedezés”?

⁷ Sajnos a dolog természetéből következik, hogy írásbeli megnyilatkozásokra itt lehetetlen hivatkozni, számos szóbeli vitán hangozott el azonban ilyenfajta elhatárolás, mely szerint Gondi álláspontjával egyetértenek, de Gondival nem.

⁸ Gondi József: *Vulgármaterialista hibák, vagy következetes marxista monizmus*. Magyar Filozófiai Szemle 1961/2. sz.; A filozófia jövőjéről. M. M. Tájékoztató 1963/4. sz.

⁹ Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 232. o.

¹⁰ Tájékoztató. id. cikk 63. o.

¹¹ Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 247. o.

Állandóan visszatérő érve, hogy a Marx előtti materializmus mechanikus jellege a tudatfelfogásban azt jelenti, alapvető hibája akként fogható össze, hogy a tudatot anyaginak tekintette, nem ismerte fel a tudat „eszmei” természetét.

Szemügyre véve ezt az állítást a következő furcsaságok derülnek ki.

1. A Marx-előtti materializmus és a vulgáris materializmus között nincs lényeges különbség. (Gondi ezt azzal „bizonyítja”, hogy a Marx előtti materializmusnak „vulgármaterialista tendenciákat” tulajdonít.)¹²

2. Egy — Gondi által ugyan le nem vont, de alábbi két premisszájából következő konklúzió.

a) Aki a tudatot anyaginak tartja, helytelen választ ad a filozófia alapkérdésére („ez tulajdonképpen idealista tendencia” — Gondi szerint).¹³

b) A Marx előtti materialisták a tudatot anyaginak tartották.

A konklúzió: A Marx előtti materialisták „tulajdonképpen” nem voltak materialisták.

A klasszikusok számtalan összefüggésben hangsúlyozták, hogy a materializmus nem jelent mást, mint a valóságot olyannak venni, amilyen — ferdtés, misztifikálás, „idealista csodabogarak” nélküli megközelítésben vizsgálni. (Ebből fakad a materializmus elszakíthatatlan kapcsolata minden korban a szaktudományokkal!) Az alapkérdésre adott válaszban a Marx előtti materializmus tiszta, „szepőlten” materializmus volt. De mivel a valóságot olyannak venni, amilyen, nem feltétel nélküli, mindig korlátozzák az adott társadalmi, tudományos feltételek — ezért a Marx előtti materializmus „korlátolt” materializmus volt. Ez azonban nem a materializmus végső kérdésfeltevésére és válaszára vonatkozik, hanem a válasz kibontására, a bizonyítékok felhasználására, a problémák megérzésére és megoldására, a kategóriák elemzésének mélységére stb. A Marx előtti materializmus fogatékosságait szükségtelennek tartom felsorolni. Tudatfelfogásukra is rányomta bélyegét mechanikus — metafizikus — szemlélődő stb. jellegük, de mindenekelőtt az, hogy társadalomszemléletük végső soron idealista volt. Materialista természetszemléletüket kiterjesztették a társadalomra és így a tudatra is, s ez a „szerte- len”, egyoldalú természetfilozófiai extrapoláció azután odavezetett, hogy *megmaradtak materialista természetfilozófusoknak* a társadalom területén, ami egyet jelent azzal, hogy *fel kényszerültek adni a materializmust*; társadalomszemléletükben idealisták voltak.

Ha Gondi elvtárs az alábbi premisszákból és az alábbi konklúzióhoz jutna el —

A tudat sajátosságait csak a materialista történelemszemlélet alapján lehet megoldani;

A Marx előtti materialisták történelemszemlélete nem volt materialista;

A Marx előtti materializmus nem tudta megoldani a tudat sajátosságait —, messzemenően egyetértélenk vele, ráadásul nem mondanánk semmi újat, csak a klasszikusok közismert tanításaira hivatkoznánk. Gondinál azonban az a törekvés, hogy a tudat elvi különbségét kimutassa, átváltozik a „felfedező” buzgalmává:

— megtudjuk, hogy a materializmus nem volt materializmus;

— s hogy a marxizmus legkonokabb ellenfele a Marx előtti materializmus és néhány mai materialista (marxista!) filozófus.

Gondi még más meglepetésekkel is szolgál. Kevésbé látványos, de nem kevésbé kétséges cikkeiben az a mód, ahogyan az ellentmondásokat és a dialektikát felfogja: „Ha a tudat anyag, akkor nem általában, elvileg és minőségileg különbözve áll szemben az anyaggal . . .”¹⁴ (Megjegyzem, itt az sem világos, hogy az anyag—tudat valóságos minőségi különbségéből kívánja-e levezetni „elvi” különbségüket, vagy előre feltételezett „elvi különbsőségükből” származtatja minőségi különbségüket.)

Az ellentétesség tehát *elvi* különbözőség Gondinál: „A filozófia tárgya: a valóság legáltalánosabb összefüggései, törvényei. A valóság legátfogóbb különbsége az anyag és a tudat különbsége (kiem. S. A.-né), és így ezek összefüggése a legalapvetőbb összefüggés; ezért az erre vonatkozó kérdés a filozófia alapvető kérdése.”¹⁵

Így válik a geocentrikus v. lágképhez hasonló illúzió rabjává, aki a filozófiából vezeti le a valóságot! Gondi nem áll egyedül ezzel az illúzióval. P. Kovács Ferencné és Bodnár István nemrégiben megjelent vitacikkükben¹⁶ szintén ilyen eredményre jutnak. Cikkük formai hevesége és ellentmondást nem tűrő hangneme tiszteletre méltó, de

¹² Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 236. o.

¹³ Uo. 247. o.

¹⁴ Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 232. o.

¹⁵ Tájékoztató. Id. cikk 63. o.

¹⁶ Magyar Filozófiai Szemle. 1965/2.sz.

tartalmilag az anyag—tudat viszony vonatkozásában nem mondanak újat Gondi korábbi cikkeihez képest.

Az anyag—tudat viszony extrapolációja, kivetítése a végtelen valóságra véleményem szerint számos olyan kérdést vet fel, amelyre képtelenség válaszolni anélkül, hogy ne esnénk a szubjektivizmus, antropocentrizmus hibájába. Ilyenek pl.:

— Amíg nem jelent meg a tudatos lény, és így a tudat mint olyan a Földön, mi volt a valóság legátfogóbb különbsége?

— Elképzelhető-e olyan elvi, lényegi ellentmondás, melynek egyik pólusa térben és időben rendkívül korlátozott, szinte elenyésző „mása” a másik pólusnak?

— Ha a filozófia alapkérdése anyag és tudat elvi különbségén nyugszik (nem pedig a róluk kialakított álláspontok elvi különbségén), megszűnhet-e egyáltalán idealizmus és materializmus harca (vagy csupán az idealizmus—materializmus ellentéte alapjául szolgáló társadalmi bázis, az osztályok szűnnek-e meg)?

Visszatérve Gondi ellentmondás-felfogására, a cikkei olvasójában olyan benyomás keletkezhet, hogy nála az ellentmondás két pólusa, két oldala közötti ellentétesség, különbözőség (mely „elvi”, de „nem túlzott”) megszünteti a köztük levő azonosság, egység mozzanatát. A két pólus „szubsztanciálisan”, „fizikailag” elkülönülve áll egymással szemben.

Nézzünk egy másik példát. „Ezért nézetem szerint helyes a marxista filozófiát az anyagnak mint elsődleges, önálló, tárgyi, 'fizikai' létnek az elméletére, és e lét tudatának, ismeretének, szellemi tükröképének elméletére — egyszerűen: az anyag elméletére és az ismeret elméletére osztani. Itt az anyag-elmélet nem *lét*-elmélet, amelybe az anyag is és a tudat is mint anyag beletartozik, hanem az anyag különböző formáinak általánosított elmélete, amibe beletartozik az emberi agy, idegrendszer, és annak anyagi mozgása, mint a tudat *anyagi szerve, alapja*. A tudat csak szellemi képmás, érzéki, eszmei *eredmény*, ismeret, tudás, és így a tudatnak csak ismeretelméleti léte van, az ismeretelmélet tárgyalja.”^{16/a} Rend a lelke mindennek! Az oktatásban ezek szerint az *Anyag—tudat* c. fejezetben az aggyal és az idegrendszerrel foglalkozunk (a munka szerepe az ember-válásban kifejezetten rontaná a „higiénit”), az ismeretelméletben ezután rátérhetünk a tudatnak, eszmei természetének tárgyalására. Ha mégis akadna olyan marxista oktató, aki nem tudná kellő önmérséklettel kívánni, míg az ismeretelméletre kerül a sor, és már az anyag—tudat témánál „belekeverné” a tudatot az emberi idegrendszerbe, az vulgár-materialista hibákba esnék, s ezzel az idealizmus elleni harcban visszafelé tenne lépést.

Gondi ellentmondás-felfogásánál erősen érezhető egy olyan hiba, hogy az absztrakció világos, tiszta, leegyszerűsített, a lényegét kiemelő eredményeit „szó szerint veszi”, és visszahelyezi a valóságba. Bonyolult, komplex jelenségeknél, amilyen pl. az élővilág, a társadalom, a tudat, az objektumnak több lényeges komponense is lehet, ezeket csak az absztrakció segítségével emelhetjük ki a jelenség egészéből. Így jutott el a marxizmus az alap—felépítmény, szabadság—szükségyszerűség stb. viszonyának dialektikus materialista megoldásához. De az ellentétpár „kiemelése”, a fő, a meghatározó oldal megjelölése, mint minden gondolati munka, leegyszerűsítés, mely sohasem lehet teljes adekvációban a valóságos dolog komplex, bonyolult totalitásával. „Nem tudjuk a mozgást elképzelni, kifejezni, lemérni, ábrázolni anélkül, hogy meg ne szakítanók a folytonost, hogy le ne egyszerűsítsenők, el ne durvítanók, fel ne darabolnók, el ne ölnők az elevent. A mozgás gondolati ábrázolása mindig eldurvítás, előlés — és ez nemcsak a gondolati, hanem az érzeti ábrázolás is, és nemcsak a mozgásé, hanem *minden* fogalomé.”¹⁷

Azért tartottam szükségesnek, hogy Gondi elvtárs ellentmondás—felfogásánál hosszasan időzzünk, mert véleményem szerint nemcsak az anyag—tudat viszony, hanem a tudat fogalmának esetében is hasonló leegyszerűsítésnek vagyunk tanúi.

Az anyag—tudat viszonyánál a valóságos ellentmondás a világ anyagi egysége — minőségi sokfélesége közötti ellentmondás. (Ezen az ellentmondáson belül — és csakis ezen belül! — az anyag és a tudat közötti ellentét valóban reális, hiszen a tudat az anyagi világ többi jelenségeitől különböző sajátosságokkal rendelkezik.)

Amennyiben Gondi a fenti ellentmondás helyett az anyag—tudat, anyagi—nem-anyagi ellentmondásból indul ki, kérdés most már, *hogyan kerülheti el a dualizmust?*

Előszóris a tudatot meg kell fosztania reális lététől. Így áll elő ezután az a sajátos helyzet, hogy az anyag „elvi” ellentéte nem-létező ellentét. „*A tudatnak képmás jellegén kívül nincs semmilyen más léte, sem 'ontológiai', sem anyagi.*”¹⁸ Ezt a továbbiakban meg is magyarázza: „Nem lehet a tudatot belefoglalni — semmilyen vonatkozásban sem — az anyagba anélkül, hogy újjá ne 'teremténénk' a tudat 'reális létét', hiszen ha anyaggá

^{16/a} Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 236. o.

¹⁷ Lenin: Filozófiai füzetek. Művei 38. köt. Bp. 1961. 244. o.

teszem, azt is jelenti, hogy elvileg ugyanolyan reális és önálló létezővé teszem, mint az anyagot.”¹⁹

Másodsor: a tudatot megfosztja saját törvényszerűségeitől. „Az anyag a tudat létrehozója, alapja, fenntartója, hordozója és törvényt-adója.”²⁰ Feltehető az a kérdés is, mit nevez Gondi törvénynek? Egyetért-e azzal, hogy a törvény a jelenségek lényeges oldalai közötti viszony?

Harmadsor: A tudatnak Gondi szerint nincs önálló tartalma, pontosabban: azonos tartalmú az anyaggal.

„Tartalmilag az anyag képmása, és éppen mert képmása és nem tőle független, önálló, más tartalommal bíró lét — egységben állnak. A tudat csak akkor állna szembe a világ anyagi egységével, ha az anyagnak nem képe lenne, hanem tőle független, önálló tartalommal bíró realitás.” „... a tudat tartalmilag azonos az anyaggal ...”²¹

Ezzel Gondi elvtárs teljesítette feladatát. A dualizmust elkerülte, de amit ezen nyert, azt elveszítette a tudatfelfogásban. Agyondeterminált „eszmeije” a valóságos tudatnak csupán beteges árnyéka. Egyetlen vigasza, hogy az anyag „elvi” ellentétéként szerepelhet, ami végülis tiszteletre méltó pozíció. De mit kezdünk ezek után pl. a torz, hamis tükröződéssel, hogyan magyarázzuk? *Hogyan vezessük le logikailag és tartalmilag ebből a kőbezárt „eszmeiből” a tudat relatív önállóságát és aktív szerepét?* (Ez több szempontból is nehezen teljesíthető, már csak azért is, mert az „elvi” különbség talaján félő, hogy a relatív önállóság abszolúttá válik; az aktív szerep pedig teremtő erővé, vagy csak egyszerűen visszaáll a dualisztikus anyagi-„eszmei” ellentét. Ha az „eszmei” azonban reálisan nem létező, természetesen ilyen kalandok nem érhetik.)

Gondi meg sem kísérel levezetni cikkeiben a tudat relatív önállóságát és aktív szerepét. Néhányszor magától értetődően megjegyzi, hogy a tudatnak fontos szerepe, hogy relatív önállósággal és aktivitással rendelkezik. De a megjegyzések eleganciája sem tudja feledtetni a logikai és tartalmi képtelenséget.

Gondi a helyes célkitűzést akkor tudta volna megvalósítani, ha a tudat minőségi különbözőségét a tudat sajátosságaiból tárja fel, vezeti le. Ő ehelyett a minőségi különbözőséget a filozófia alapkérdéséből (az ellentmondás elvont logikai formájának segédletével) vezette le. Így logikailag két lehetőség kínálkozott számára:

— vagy a nem-anyagi tudatot elismerni reális létezőnek, sajátosságainak megtartása mellett — ez nyílt dualizmushoz vezet;

— vagy megfosztani a tudatot reális lététől, sajátos tartalmától, törvényszerűségeitől — de akkor vállalnia kell a tudat sokoldalú sajátosságainak, relatív önállóságának, aktív szerepének tagadását.

Gondi következetességére vall, hogy inkább az utóbbi megoldást választotta. Ezzel megőrizte a monizmust, de ellentmondásba került a valóság tényeivel, a tudományok eredményeivel, és sok áttételen keresztül az eszmei—ideológiai harc jelenkori célkitűzéseivel is.

3. Sipos elvtárs következetlensége

Előljáróban szeretném hangsúlyozni, hogy Sipos cikkeivel,²² a bennük kifejtett állásponttal, a bizonyítási módszer nagyrészeivel messzemenően egyetértek. Nagyon hasznosnak, termékenynek tartom Sipos elvtárs vitaindító és válaszcikkeit. Ezért nem is kívánom felsorolni mindazt, amit csak helyeselni tudok cikkeiben, mert formális lenne. Inkább azt emelném ki, amivel nem tudok egyetérteni. Egy ponton álláspontját elvileg hibásnak, következetlennek tartom. Ezen a ponton végülis találkozik Gondi felfogásával: míg Gondi az anyag—tudat minőségi különbségét túlhangsúlyozza, elvi különbséggé torzítja, Sipos ellenkező előjellel a köztük levő minőségi különbséget elmossa, egységüket túlhangsúlyozza. Ezért egyikük sem tudja megnyugtató módon levezetni és megindokolni a tudat sajátosságait.

Sipos a tudat problémáinak vizsgálatakor ontológiai és gnoszeológiai vonatkozást a megengedettnél jobban elszakít egymástól. Jogos ezért Gondi cikkében az a kifogás,

¹⁸ Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 241. o.

¹⁹ Uo. 247. o.

²⁰ Uo. 248. o.

²¹ Uo. 248., ill. 249. o.

²² Sipos János: Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához. Magyar Filozófiai Szemle. 1960/3. sz.; Kérdések, amelyek elől nem lehet kitérni. Uo. 1961/5. sz.; Az anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében. Uo. 1965/2. sz.

mely ontológiai és gnoszeológiai merev szétválasztását mutatja ki Sipos koncepciójában. Sipos olyan helyzetbe kerül, hogy ontológiailag az anyag—tudat egységét és csak egységét hangsúlyozza, míg a különbséget, szembenállást csak gnoszeológiai síkon mutatja ki. A vita során erre többen rámutattak már. Molnár elvtárs beszél arról, hogy ismeretelmélet és lételmélet között szoros kapcsolatnak kell lennie, hogy az anyag és tudat közötti ismeretelméleti különbözőség ontológiai különbözőségükben gyökeredzik. Ezt, bár Sipos meghirdeti cikkeiben, végeredményben nem vezeti le, nem mutatja ki az ontológiai különbséget, sőt egyes pontokon éppen az ellenkező megoldásokra jut.

Molnár László felhívja a figyelmet arra, hogy: „Ez a dialektika az anyag és tudat között lételméleti szempontból is meglevő *minőségi különbségben, viszonylagos ellentétben* jelentkezik.”²³ (Molnár ezt a minőségi különbséget abban látja, hogy a tudat nem-anyagi — amivel már nem érthetnek egyet.)

Ugyancsak bírálta Sipos ontológiai „azonosításának” koncepcióját a vita során Rózsahegy Tiborné és Földesi Tamás is.²⁴

Rózsahegyiné a hozzászólásában felhívja a figyelmet arra, hogy a tudat ismertetőjegyeinek ontológiai szempontból (a szakföldmunkák eredményeinek alapján is) történő elemzése az anyag fogalmának tisztázásához is messzemenően hozzásegít.²⁵

Földesi aláhúzza, hogy messzemenően egyetért azokkal a kísérletekkel, amelyek kidomborítják, hogy ontológiailag az anyag legfőbb vonása a *totalitás*, s csak e totalitáson belül kerülhet sor az egyes tulajdonságok, jelenségek szükséges szembeállítására.²⁶

Sipos azzal, hogy ontológiát és gnoszeológiát szétválaszt, megismétli Gondi hibáját, az anyag—tudat ellentétét csak gnoszeológiai aspektusban látja. Ezzel azután a tudatot végső soron ő is csak mint képmást határozza meg.

Még világosabban kiténik az ontológiai azonosság túlhangsúlyozása, illetőleg a minőségi különbség kimutatásának elhanyagolása akkor, amikor Sipos a filozófia alapkérdésének kialakulását, a materializmus—idealizmus ellentét megjelenését elemzi. Szerinte az alapkérdés és az idealizmus—materializmus ellentét megjelenése csupán társadalmi—ideológiai probléma, nem pedig a tudat ontológiailag is specifikus sajátosságaiban (mint ismeretelméleti gyökérben) található meg az alapjait. „Az anyag és a tudat viszonyának kérdése nem a világ, hanem az emberi megismerés alapvető kérdése a társadalom meghatározott szakaszában.”²⁷

Véleményem szerint ontológiai és gnoszeológiai ilyen fokú szétválasztása egy egységes ellentmondás pólusainak csak különböző viszonylatban érvényesülő szétválasztása. S ipos ezzel a helyes álláspontját legyengíti, következtelenné teszi.

Egyrészt: *logikailag* az ontológiai azonosságból a gnoszeológiai különbséget levезetni hálátlan vállalkozás; másrészt: *tartalmilag* az ilyenfajta szétválasztás a tudat ontológiai sajátosságainak kimutatását teszi lehetetlenné. Így a tudat relatív önállóságának, aktív szerepének, az emberi pszichikum, a tevékenység irányításában betöltött szerepének tételei S ipos elvtársnál is csupán kijelentések maradnak, nem jutnak el a valóban tartalmas, logikus levezetésükhöz. Ugyanezen oknál fogva veszít hatásfokából a dualisztikus tendenciák bírálata is.

4. Szükséges-e a tudat ontológiai megközelítése?

Megítélésem szerint a tények önmagukért beszélnek; mind a természettudományok anyaga, mind a marxizmus elvi követelményei, mind pedig, s nem utolsósorban a tudat komplex jellege, sokoldalúsága amellet szólnak, hogy szükséges a tudat ontológiai szempontú vizsgálata is. Az alábbiakban kettős eljárással szeretném ezt bizonyítani: egyrészt a tudományok néhány új eredményével, a marxizmus klasszikusainak erre vonatkozó megállapításaival, a tudat sajátosságainak elemzésével; másrészt annak bizonyításával, hogy a *csak* gnoszeológiai tudatfelfogás elégtelen, leszűkített tudatfelfogás. Nézetem szerint nem „előbb”, filozófiailag kell eldönteni, hogy szükség van-e a tudat ontológiai vizsgálatára, majd — ha ezt elfogadtuk — megkeresni a hozzáillő tartalmat, hanem

²³ Id. cikk 467. o.

²⁴ Rózsahegy Tiborné: Hozzászólás a marxista anyagfogalomról megindult vitához. Magyar Filozófiai Szemle. 1964. 5. sz.; Földesi Tamás: A marxista anyagfogalom meghatározásának problémáiról. Uo. 1963/6. sz.

²⁵ Id. cikk 1002. o.

²⁶ Id. cikk 1130. o.

²⁷ S ipos János: Kérdések ... 792. o.

elsősorban a tudat sajátosságainak sokoldalú elemzését kell elvégeznünk, s ennek a elemzésnek kell megmutatnia, hogy „belefejt”-e a tudat minden *lényeges* sajátossága a gnoszeológiai interpretációba, vagy pedig meg kell-e nyitni a tudat ontológiája előtt a kapukat.

Röviden előrebocsátanám, hogy ontológia és gnoszeológia viszonyával kapcsolatban lényegében egyetértek a vita során „kikristályosodottnak” mondható értelmezéssel, melyet Molnár László fogalmazott meg, és a későbbiekben többen lényegében azonos módon, egy-egy új oldal kiemelésével használták e fogalmakat.

A „lételmélet” a marxista filozófián belül az anyagról, annak létezési módjáról (mozgás) és létformáiról (tér és idő), a tudatról, a materialista történelemfelfogásról, az objektív dialektikáról (törvényszerűségekről) szóló tanítást jelöli és *lényegében azonos értelmű az ’objektív létezésről’ szóló filozófiai elmélettel.*²⁸ Ehhez annyi kiegészítés szükséges (éppen, mert Molnár László a tudatot nem-anyaginak tartja), hogy a tudat ontológiája nem jelenthet mást, mint hogy a tudat nem az anyaggal, hanem mint az anyag egyik formája, jelensége, tulajdonsága az anyagi világ más formáival, jelenségeivel, tulajdonságaival áll szemben. (L. Földesi Tamás vitacikkét.) E szembeállítás alapja pedig: a tudat olyan minőségi sajátosságokkal rendelkezik, mely sajátosságok megkülönböztetik az anyagi világ többi jelenségeitől.

A tudat „ontológiája” magában foglalja:

- a folytonosság és megszakítottság dialektikáját a pszichikum fejlődésében (a tudat genezisést);
- a tudat sajátosságait;
- a tudat sajátosságainak forrását.

II. A TUDAT SAJÁTÓSÁGAIRÓL

1. A tudat sajátosságaira vonatkozó néhány új természettudományos eredmény

Az ember önmegismerésével foglalkozó egzakt tudományok kialakulása az emberi megismerés történetének egyik késői állomása. Amit a tudományok a pszichikum tudományos módszerekkel történő megismerése terén elértek, az századunk és ebből is elsősorban az elmúlt két évtized eredménye. De ma sem mondhatjuk még el, hogy az embert, az emberi pszichikumot, a tudati folyamatot alaposan ismernénk. Minél több a meglepően új ismeret, annál világosabban rajzolódik ki a még ismeretlen területek. (Hogy mást ne említsünk, ilyen „fehér folt” az érzelmek élettani folyamata, a tudatos és nem-tudatos viszonya stb.)

Az ember belső világával foglalkozó tudományok, bármennyire fiatalok is, bármennyire sok is bennük a megválaszolatlan kérdőjel — hallatlanul gyorsan fejlődnek, és igen gazdag eredményeket tudnak felmutatni. Ezt, úgy érzem, fontos hangsúlyozni, mert ha valaki a marxista filozófia jegyzeteinek azon fejezeteit tanulmányozza, melyek a tudat, a pszichikum kérdéseivel foglalkoznak, egészen másként vélekedhetnék a pszichológia, élettan, biológia, neurológia jelenkori fejlődéséről. A filozófiai kifejtés változatlanul mult századi, századeleji természettudományos eredmények általánosításán nyugszik (sokszor nem is „általánosítja”, hanem változatlan formában behelyettesíti őket). A maguk idejében szükségszerű és helytálló természettudományos eredmények igazságtartalma azonban az idők folyamán relatívvá vált: ma is igazak, de leegyszerűsítettek, egyoldalúak — ennek megfelelően a rájuk épülő tudatfelfogás is egyoldalú.

Ugyanakkor az újabb tudományos eredmények a tudat sajátosságait sokoldalúban, a determinizmus szempontjából bizonyos strukturális módosításokkal tárják fel — ezért a filozófiának egyre sürgetőbb feladata az új eredmények általánosítása és a tudat sajátosságainak sokoldalúbb elemzése.

E feladat természetesen hosszú, elmélyült, kollektív tudományos munka eredményeként oldható csak meg, s ehhez filozófusok és szaktudósok közös erőfeszítésére van szükség. Jelen cikkben néhány problémára szeretném rámutatni, és helyenként a megoldás irányának lehetőségeit körvonalaznám.

²⁸ Id. cikk 462. o.

A) A TUDAT RELATÍV ÖNÁLLÓSÁGÁT ÉS AKTÍV SZEREPÉT ALÁTÁMASZTO LEGÚJABB TERMÉSZETTUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

A Moszkvában 1962. májusában megtartott, *A magasabb rendű idegtevékenység fizioiogiájának és a pszichológiának filozófiai kérdéseivel foglalkozó öszszöveztégi konferencia* egyik fontos megállapítása volt, hogy a szaktudományok eredményeinek filozófiai általánosítása nem csupán a filozófusok monopóliuma. Ezen a tanácskozáson bebizonyosodott, hogy ez a program nemcsak a jövőre vonatkozó célkitűzés, hanem a szaktudósok már elért eredményekről is számot — és bizonyos fokig példát is — adhattak a filozófusoknak. Éppen a tudatfelfogásban hirdették meg elsőként pszichológusok, fizioiógusok, neurológusok azt a programot, amely a tudat aktív szerepének és relatív önállóságának fokozottabb kutatását célozza, és amely a tanácskozáson az „aktivitás fizioiogiája” néven szerepelt. Ennek az irányzatnak a képviselői lényegében abból indulnak ki, hogy a *magasabbrendű* magatartási formák és pszichikus jelenségek adekvát értelmezéséhez nem elégségesek azok a keretek, amelyeket a klasszikus reflex-tevékenységi séma megenged. Az állatok tevékenységét nagyfokú aktivitás jellemzi, nem pusztán alkalmazkodnak a meglevő környezeti feltételekhez, hanem aktív tevékenységet folytatnak, megkeresik, kerülő utakon felkutatják, előteremtik stb. a szükségleteik kielégítését szolgáló környezeti tárgyakat.

Az állatkísérleti adatok lehetővé tették, hogy a szovjet pszichológusok egy része ezeket az értékes felismeréseket munkahipotézisként az emberre is kiterjessze. Az ember esetében a tevékenység aktivitása még szembeszökőbb, az ember nem pusztán *alkalmazkodik* a természethez, hanem *alkalmazza* — célszerűen „alkotja”, szükségleteinek kielégítése érdekében átalakítja — környezetét, felülemelkedik rajta. A fizioiogiának figyelembe kell vennie, hogy az aktív tevékenység megtervezésére, végrehajtására, ellenőrzésére szolgáló apparátus is olyan sajátosságokkal kell hogy rendelkezék, hogy a környezet tükrözése ne passzív követője, hanem aktív, plasztikus szervezője legyen az aktív tevékenységnek. A fentieket a kísérleti eredmények nagymértékben igazolják.

Ezeket az eredményeket filozófiai síkon általánosítva az aktív tevékenység és az aktív tükrözési mechanizmus felveti a determinizmus problémáit. A determinizmus mechanikus, leegyszerűsített tételei itt csődöt mondanak. Olyan koncepció kidolgozására van szükség, mely az adekvációt kiegészíti az aktivitással, s az egyoldalú meghatározottságot feloldja a kölcsönhatás fogalmával. Csak a dialektikus materialista determinizmus segítségével lehet „átértékelní” az olyan tételeket, mint: „a szervezet reagál a külső ingerekre”, „a pszichikum tükrözi a valóságot” stb. Ebben az „átértékelő” munkában nagy segítséget nyújtott a kibernetika tudománya, melynek sokkal kifejezőbb, a pszichikum aktivitásának és relatív önállóságának kifejezésére sokkal adekvátabb fogalomrendszer áll a rendelkezésére. Így az „információ” sokkal inkább a rendszer (adott esetben a pszichikum), „testére méretezett” fogalom, mint a „jelzés” vagy a „külső inger”, mely utóbbiak nem fejezik ki, hogy a rendszer számára érdekesekek-e, vagy pedig közömbösekek, érdektelenek. Hasonlóan lényeges különbség található a „vezérlés” fogalma, illetőleg a rendszertől (pszichikumtól) csak passzív tevékenységet követelő „reagálás”, „válasz” fogalma között. És sorolhatnánk tovább az átkódolás, dekódolás, modell, visszacsatolás és más fogalmak termékenyítő hatását, melyek sokkal közelebb állnak a szervezet aktív tevékenységének kifejezéséhez, mint az egyoldalú determinizmus termékelő jelzés, válasz, reakció stb. fogalmak. Természetesen itt nem pusztán terminológiai újításról van szó, hanem a tényekkel, eredményekkel jobban összehangzó, a tartalmat adekvátábban kifejező fogalmakról.

Mélyek azok az új eredmények, amelyek a klasszikus reflex-elméletet a szervezet aktivitása és relatív önállósága kutatásának irányába fejlesztik tovább?

Talán induljunk ki a legátfogóbb koncepcióból, a beilleszkedő láncszemeket keresztül haladva a részeredmények felé.

Az aktív tevékenység annak felismerését jelenti, hogy az organizmus, homeosztázisának fenntartása érdekében, nem csupán alkalmazkodik a külső környezetéhez, hanem tevékenységével olyant hoz létre, amilyen még nincs, de szükségletei azt megkívánják. Tevékenységével nem csupán arra kell felelnie, ami van, hanem az adott szituációban valamit meg is kell változtatnia, *ahelyett* kell létrehoznia valamit, ami van. Az adott környezeti szituációban kevesebb van annál, mint amennyit a szervezet létre fog hozni. Pusztán a környezetből tehát nem magyarázható a tevékenység eredménye, a jövő. Ehhez fel kell tételeznünk, hogy a fejben megjelenik a *jövő modellje*, az ember a tevékenysége eredményét előre látja, gondolatban megalkotja azt, amit majd tevékenységével fog realizálni. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a pszichikus tükrözés lényegében a valóság

modellezése. A pszichikus tükrözés nem passzívan, elemenként fényképezi a valóságot, hanem „alkotja”, modellezi.²⁹

Míg a múlt és a jelen modellje egy-jelentésű, kategorikus, addig a jövő modellje mindig valószínűségi jellegű, a múlt és a jelen extrapolációján alapul, nem merev, hanem a lényegi állandóságot megőrizve állandóan változik. A jövő modelljének vagy az előre-látásnak alapja: a megelőző tapasztalatok, emléknymok, a jelen környezeti információk és a tevékenység sikereiről vagy sikertelenségéről szerzett információk.

Ezen a ponton válik világossá, hogy a klasszikus reflexelmélet nyílt, háromtagú reflexív elképzelése csak akkor maradhatna az aktív tevékenység eleme, ha eleve kizárt lenne a sikertelen tevékenység lehetősége. Ez azonban a változó környezet változó feltételei között lehetetlen kívánalom. Ezért a reflexaktusban fel kell tételeznünk egy negyedik, egy záró-ívet, a *visszajelentési mechanizmust*, mely nélkülözhetetlen a sikeres tevékenységhez. Anohir már a 30-as években feltételezte, majd kísérletesen bizonyította, hogy a tevékenység során a tevékenység egészének és egyes szakaszainak eredményes vagy sikertelen váltáról állandó visszajelentés érkezik a szervezetbe. A visszajelentés vagy refferentáció (Bernstein fogalmazásában: ellenőrző-korrektív afferentáció) a tevékenység állandó, menet közbeni korrekciójának és a jövőre vonatkozó tanuláshoz nélkülözhetetlen feltétele. A klasszikus reflexelmélet felfogásában a nyílt reflexív elképzelés helyét a korszerű reflexelmélet zárt, ciklikus reflex-elképzelése váltja fel.³⁰ Anohin munkásságát ragyogóan igazolni látszik a kibernetika tudománya, melyben a visszacsatolás, a „feedback”-mechanizmus az önvezérlésnek nélkülözhetetlen eleme.³¹

A külső környezethez való aktív viszony eredményességének feltétele az is, hogy elfogadjuk, hogy a pszichikum — bár magatartása elsődlegesen a környezeti feltételek által determinált — bekapcsolódik a tevékenység meghatározásába. A tevékenységet végső soron a külső körülmények determinálják, de belső feltételei — úgy is, mint meghatározók — „belejárásnak” a folyamatba.³²

A fenti elméletek megmagyarázhatatlanok a klasszikus fiziológia kutatási elvei alapján. A klasszikus fiziológiai elképzelésben ugyanis a receptor passzív, csupán ingerfelvő funkciót tölt be. A receptortól az inger (a sejtfalet alkotó myelin szigetelésének következtében) szigorúan zárt pályán jut tovább a cortex megfelelő területére, ahol átkapcsolódik a kéreg motoros sejtekből álló apparátusába. A klasszikus fiziológia elképzelése szerint: 1. az idegsejt jól szigetelten, a „minden vagy semmi” működési elvén alapulva vezeti az ingerületet; 2. az ingerület a cortexben viszonylag jól lokalizáltan horizontális-morfológiai folyamatok lezajlását váltja ki, és ugyancsak a cortexben tevődik át a végrehajtó apparátusra a cselekvési parancs.

A modern idegsejt-fiziológiában azonban számos új felfedezés történt, s ezek eredményeként az idegrendszer lokalizált, struktúrához kötött működését feltételező elképzelést egyre inkább a *funkcionális elképzelés* váltotta fel. Az elmúlt évtizedekben az egzakt tudományok olyan eredményeket produkáltak, amelyek a *pszichikum aktivitásának és relatív önállóságának elképzelését sugalmazzák és támasztják alá*.³³ Pavlov kutatásait továbbfejlesztve Anohin és Lurija bebizonyították, hogy az érzékszervek nem fizikai receptorok, ingerfelvétellel szolgáló „álló műszerek”, hanem fiziológiai analizátorok — *maga az érzékelés teljes egészében aktív folyamat* (Anohin, Lurija: aktív érzékelés). Pavlov dogmatikus értelmezése nyomán és a filozófiai interpretációkban is elterjedt volt az elképzelés, hogy az érzékelés a külső inger passzív lenyomata. Nem kapott szerepet az a mozzanat, hogy maga az észlelés függ az észlelő addigi tapasztalatától, tevékenységétől, magatartásától, egyszóval „beállítódásától”. Az analizátorok nem egymástól elszigeteltek, hanem a

²⁹ N. A. Bernstein: Az aktivitás fiziológiájának útjai és feladatai, Voproszi Filozofii 1961/6. sz. 77—92. o.

³⁰ N. A. Grascenkov—A. P. Latas—I. M. Fejgenberg: A reflextevékenység struktúrájának alapvető kérdései és módszertani értékelésük. Voproszi Filozofii 1963/8. sz. 36—49. o.

³¹ A kibernetika filozófiai problémái (Gondolat, 1963.) c. kötet több cikkében.

³² Sz. L. Rubinstein: lét és tudat. Kossuth, 1962. Elsősorban a III. fej. 5. pont.

³³ A klasszikus és modern fiziológia különbségével foglalkozik: Vári Györgyné: A modern agyfiziológia és pszichológia eredményeinek és új kutatási irányainak elméleti—filozófiai problémái. Magyar Filozófiai Szemle 1963/4. sz.; Vereczkei Lajos: A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége. Uo. 1965/1. sz.; Garai László recenziója: A magasabb rendű idegműködés fiziológiájának és a pszichológiának filozófiai kérdései. Magyar Pszichológiai Szemle 1964/3. sz.

környezeti szituációk észlelése egységes működésük, kölcsönhatásuk eredménye. (Szokolov, Kravkov.)

Fontosak azok a felfedezések, amelyek az ingervezetés és ingerfeldolgozás mechanizmusait tárják fel. Bebizonyosodott, hogy nem az egész idegsejtben, hanem csak egy részében (az axonban és a szoma egy részében) érvényesül a „minden vagy semmi” elve, egyébként az idegsejtek között ingerület indukálódik, nagyfokú az együttműködés, a kölcsönös információs kapcsolat. Jelentős felfedezés, hogy a külső inger ún. poliszinaptikus utakon keresztül halad, azaz az ingerület nem csupán a jólszigetelt egyirányú úton halad fel a cortexhez, hanem le is ágazódik. A collaterális ingerület a *nem specifikus diffúz aktivációs rendszeren* fut keresztül. Magoun és Moruzzi 1949-ben fedezte fel, hogy az agytörzs formatio reticularisa és a thalamus nem specifikus magcsoportjai együttesen sajátos aktivációs rendszert képviselnek. Szerepük, hogy diffúz, nem specifikus módon aktiválják, illetve gátolják a nagyagykérget. Ez a felfedezés igen nagy hatással volt a neurofiziológiára és a pszichológiára is. Több szempontból is új szemléletmódot követelt meg. Elsősorban az idegrendszer működésének komplex és funkcionális szemléletét váltotta ki. Megingatta a cortex egyeduralmát azzal, hogy feltárta az idegrendszer működésében a szubkortikális régiók szerepét. Ugyancsak az agytörzsi képletek nemrég feltárt szerepével függ össze, hogy az emócióknak az eddiginél sokkal nagyobb szerepet kell tulajdonítani az idegrendszer működésében. A tudati élet nem jellemezhető pusztán a gondolkodás folyamataival, az emóciók fontos szerepet játszanak, „szankcionálják”, „megerősítik” a sikeres tevékenységet.

A formatio reticularis a cortexnél filogenetikailag ősbibb képződmény, a filo- és ontogenezis gyakorlatában megszerzett információkat tároló olyan berendezésként jellemezhető, amely a külső hatásokat a külső szignál indítására a megőrzött információkkal egybeveti, „átkódolja”, majd ennek megfelelő energiakészletet küld az agykéreg megfelelő területeire, „lehívja” a szükséges központokat, ezzel biztosítva a tevékenység sikerét.

Természetesen több évtizedes tudományos kutatómunkát, melyet számos ország szinte megszámlálhatatlan tudósa végzett, és folytat ma is, lehetetlen durva leegyszerűsítés veszélye nélkül pár sorban ismertetni. A fentiekben a hipotetikus jellegű koncepcióktól az egzakt módon bizonyított eredményekig minden árnyalat megtalálható. Jelen feladatunk azonban nem is az, hogy a legújabb eredményeket tudományos precizitással és kimerítően ismertessük, csupán arra szorítkozhatunk, hogy a filozófiában elhanyagolt relatív önállóság és aktivitás pozícióját a tudományos eredményekkel is megkíséreljük alátámasztani. Annyit a fenti eredmények lehetővé tesznek, hogy *néhány*, nem is túl merész, de *filozófiailag jelentős következtetést* levonjunk.

1. Az emberi tevékenység alkotó jellege, a magasabbrendű magatartási formák, mint pl. az akarati cselekvés, az erkölcsi, intellektuális, esztétikai érzelmek, a klasszikus reflexelmélet alapján nem magyarázhatók meg kielégítően. A determinizmus dialektikus materialista elvének alkalmazása megköveteli a szervezet nagyobb fokú relatív önállóságának és aktivitásának figyelembevételét. A *pszichikum* nemcsak tükrözi a külvilágot, nemcsak aktuálisan alkalmazkodik, reagál a külső hatásokra, hanem *céltudatosan alkot, aktívan alakítja környezetét*.

2. A külső inger a szervezeti reakció milyenségét és intenzitását nem önmagában határozza meg, ellenkezőleg, a fejlettebb pszichikummal rendelkező élőlényeknél, és különösen az embernél, a reakció aktív, öntevékeny folyamat, melyben számolnunk kell a „belső” — a *pszichikum* — *nagyfokú relatív önállóságával*, azaz állapotával, megelőző tapasztalataival. Ily módon a reakálás lehet inadekvát is, vagy éppen el is maradhat.

3. A filogenetikailag ősbibb szubkortikális képződmények nagy szerepet játszanak abban, hogy az adott szituációnak a *pszichikum* egészében milyen információhordozó értéke van. Az idegrendszer *felépítettsége elsősorban vertikális-funkcionális*, nem pedig kortikális-morfológiai, mint a klasszikus fiziológiai szemlélet vallja.

4. A *pszichikum komplex egység*, minden szituációban mint funkcionális egész lép fel, ezen belül azonban természetesen minden részének megvan a maga specifikitása és *relatív önállósága*. Ebből az egészből bármely komponens kiszakítása és szerepének eltávolítása hibákhoz, egyoldalúságokhoz vezet.

5. Végül: a *pszichikum* nemcsak tükrözi a külvilágot, nemcsak kívülről determinált, hanem determinál is: *az aktív tevékenység irányítója*. Az objektum és szubjektum közti viszony nem az egyoldalú determinizmus viszonya, hanem kölcsönhatás.

B) FOLYTONOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG A PSZICHIKUM FEJLŐDÉSÉBEN³⁴

A feladat: megtalálni azt a tényezőt, amely a pszichikum fejlődésének motorja, s így követhetően reprezentálja a folytonosság és megszakítottság dialektikáját.

Az emberi tudat „lényegének” feltárása ugyanis csak (az állati előzményekkel való) folytonosság és (az emberi specifitással mint minőségi ugrással bekövetkező) megszakítottság dialektikájának következetes feltárásával érhető el.

Ez a tényező azonban természetesen nem lehet sem a pszichikum olyan — belső — komponense, amelynek a fejlődésben betöltött szerepe szintén magyarázatra szorul (mint pl. a pszichikus tükrözés); de nem lehet olyan külső faktor sem, amely viszonylag stabil (mint pl. a külső környezet).

Azt a — mégpedig belső — komponenszt kell megtalálni, mely az organizmus és a környezet összekötő lánczeme, s egyrészt eléggé pasztikus ahhoz, hogy érzékenyen reagáljon a környezeti változásokra, másrészt eléggé dinamikus ahhoz, hogy alakítólag hasson a pszichikum többi komponenseire.

Történetileg a megoldás irányát a marxizmus adja azzal, hogy a társadalom fejlődését a gyakorlatból, a kollektív tevékenységből magyarázza. Ez azonban még csak az irány, a keret, a konkrét kérdések megválaszolásához szaktudományos eredményekre van szükség.

Vigotszkij és iskolája, továbbá Leontyev a *tevékenységet* teszi a vizsgálódás középpontjába — ebben találva meg a pszichikum fejlődésének belső motorját.³⁵

Hogyan hat a tevékenység megváltozása a tükrözés megváltozására? A pszichikus tükrözés fejlődését feltáró gazdag, sokirányú anyagból csupán azokat a vonatkozásokat emelném ki, amelyek a tükrözés fejlődését mint a relatív önállóság növekedésének folyamatát mutatják be. Itt kereshetjük az emberi tudati tükrözés egyik döntő sajátosságának állati előzményeit.

Abból indulnék ki, amit Pavlov is gyakorta hangsúlyozott, hogy a feltétlen reflexekre épülő feltételes reflexek fontos sajátossága a „valóságtól való elszakadás”. Ez Pavlov szerint abban nyilvánul meg, hogy az alkalmazkodás magasabb foka csak ott jelenhet meg, ahol a feltétlen reflexre ráépül a feltételes, azaz a biológiailag fontos ingereket abiotikus, biológiailag közömbös ingerek jelzik, közvetítik. A feltételes inger tehát, mely saját tartalma szerint egyébként közömbös, azáltal válik fontossá, hogy az egyedi élet során biotikus tényezőkhöz kapcsolódik, ezek jelzésévé válik. Pavlov azonban a feltétlen reflexeket és az ösztönöket változatlan, rigid öröklött formáknak tartotta.

Az újabb tudományos eredmények szerint semmi bizonyíték nincs arra, hogy az ösztönök, vagyis a viselkedés öröklött formái élesen elválaszthatók lennének az egyedi, individuális fejlődés során szerzett tanult viselkedésformáktól. Az ösztönök is pasztikusan alakítódnak — az adott körülmények szabályozzák a viselkedést, ami az ösztönökre is módosítólag hat. Az alkalmazkodásban nyert egyedi tapasztalatok, melyek a környezettel való kölcsönhatásban változnak, a pszichikum fejlődésének már a legkezdetlegesebb szakaszain is igen jelentősek.

A belső tényezők nagyfokú paszticitására, relatív önállóságára a készségek kialakulásának folyamata is felhívja a figyelmet. Pl. az akadályok leküzdésének megtanulását — egészen alacsonyrendű állatoknál, pl. halaknál — regisztráló kísérletek azt bizonyítják, hogy a külső hatás, a kezdő impulzus csupán *dinamikailag* hat, de tartalmilag nem az határozza meg az állatnál a készségek kialakulását. Ez azzal is bizonyítható, hogy a készségek átvihetők más feladatok megoldására is.

Magasabb rendű állatoknál a pszichikum relatív önállósága és aktivitása még pregnánsabban jelentkezik. Az intellektus a legmagasabb rendű gerinceseknél jelenik meg. Az állati intellektus a pszichikus tükrözés magasrendű formája. Erre a majomkísérletek igen sok anyagot szolgáltatnak. Különösen jól látható ez a majmok ún. két-fázisos feladat megoldásánál. A híres Köhler-kísérletből (a majom alkalmanként eszközt használ a táplálék megszerzésére) és hasonló kétfázisos feladatmegoldásokból fontos sajátosságok szűrhetők le a tükrözés relatív önállóságára vonatkozóan:

³⁴ Az alábbi rész főként Leontyev „A pszichikum fejlődése” (Kossuth, 1964.) c. könyvének gondolatmenetét követi.

³⁵ „Érthető, hogy a tükröződésnek és a tevékenységnek ebben a bonyolult egységében az állat tevékenysége az alapvető, amely *gyakorlatilag* az objektív valósággal kapcsolja őt egybe; e valóság hatóerőinek, tulajdonságainak pszichikai tükrözése pedig másodlagos.” Uo. 203. o.

— elsőnek az eszközt (bot, láda stb.) kell megszereznie az állatnak. Ez a tevékenység azonban abiotikus tevékenység, hiszen nem irányul közvetlenül a szükséglet kielégítésére (pl. a gyümölcs megszerzésére);

— fontos kiemelni, hogy az eszköznek a táplálékhoz fűződő *közvetlen* kapcsolata nélkül *nincs* biológiai jelentősége, ilyenre csak azért tesz szert, mert az elérendő táplálék *aktuálisan* és közvetlenül *biológiai értelemmel telíti*;

— minden hasonló feladat esetén a már meglévő fogások, műveletek mint készségek átvihetők, a tanult készség generalizálódik;

— egyazon feladatot az állat többféle művelettel képes megoldani; az egyes műveletek az egyes feladatokhoz nem kapcsolódnak mereven.

A kétfázisú feladatmegoldás a tükrözés igen magas fokát követeli meg: „nemcsak az egyes tárgyak, dolgok, hanem ezek viszonyainak (a szituációknak) a tükrözése is kialakul”.³⁶

Ugyanakkor a kétfázisos feladatmegoldás és a vele adekvát tükrözési forma tanulmányozása egyben fontos különbségeket is feltár az állatok sporadikus eszközhasználatára és az emberi eszközhasználat között:

— az állati eszközhasználatnál az eszköz pusztán a táplálékhoz fűződő közvetlen biológiai viszonyban nyer értelmet. Ezért az állatnak a tárgyakhoz való viszonya közvetlen természeti, biológiai viszony;

— az állat eszközhasználatára mindig egyedi, sohasem közös tevékenységen alapuló. Amit az állatok egyenként többször jól megoldanak, azt közösen képtelenek elvégezni. Pl. az állat két vagy több ládát egymásra állít, csak így érheti el a gyümölcsöt. Ugyanezt „közösén” nem tudják elvégezni, összeverekednek, amit az egyik jól megold, a másik elrontja. Egyébként fejlett csordaéletmódjukban az eszközhasználat semmilyen szerepet nem játszik, csordaéletmódjukból nem következik az eszközhasználat;

— az állat sohasem objektív tárgyakat tükröz, hanem a tárgyakban jelentkező biológiai jelentőségre reagál. A tükrözés mégoly nagyfokú relatív önállósága mellett sincs tehát a tükrözésben szilárd, állandó objektív tartalom. Az állat a világot (annak is egy igen szűk, számára biotikus értelmű körét) tükrözi, de pillanatnyilag, múltan — nem pedig *megismerni*.

— Az állati „beszéd”, mely fontos szerepet játszik a csordaéletmódban (a majomcsordák több mint harminc különböző hangjelzést használnak!), nem a tárgyakra vonatkozó jelentés, hanem csupán konkrét biológiai jelentést hordozó jelzés.

Minőségi változás a pszichikus tükrözésben

A tevékenységnek az állati pszichikum fejlődésében betöltött szerepét vizsgálva a pszichikus tükrözés relatív önállósága és aktivitása egyre fokozódó szerepéhez, jelentőségéhez jutottunk el.

Tovább haladva kiderül, hogy a tevékenység struktúrájának megváltozása nemcsak az állati pszichikum fejlődésének a motorja, hanem az emberi pszichikum kialakulásának mint minőségi változásnak is az alapja.

Az emberi — azaz a munka-tevékenység — jellemzője a sporadikus állati eszközhasználatból kinövő állandósult eszközhasználat, az eszközhöz, a tárgyakhoz való viszony a természetre való ráhatás együttes folyamata — az embernek a tárgyakhoz való viszonya a kollektívához való viszonyán keresztül közvetítődik.

A munkatevékenység mint a tevékenységben bekövetkezett minőségi változás egyben a pszichikus tükrözés minőségi változását is megköveteli.

A munkaeszközben potenciálisan már benne foglaltatik a tükrözés új sajátosságainak, relatív önállóságának és aktív szerepének lehetősége és szükségessége.

A munkatevékenységben a cselekvés tárgya és motívuma elválik egymástól. Célja a szükségletek kielégítése, az eszköz készítésének folyamata azonban még nem eredményezi közvetlenül a szükségletek kielégítését. Az eszköz a kollektíva minden tagja számára azonos cél elérésére szolgál, lényegében egy adott tevékenység, művelet társadalmi hordozója, mely a kollektíva minden tagja számára azonos műveletet őriz meg. Ez a tükrözés szempontjából jelentős, mert a társadalmi tárgy egyben a társadalmi ismeretek tárgyává is válik; benne az eszköz tulajdonságainak és az eszközzel elérendő hatásnak a kollektíven kipróbált és kollektíven elsajátított ismerete rejlik. A munkaeszközzel a természeti környezetre való aktív ráhatás feltételezi a ható tárgy és a szükségletek kielégítését szolgáló „megszelídített” tárgyak sajátosságainak ismeretét. „Ily módon éppen

³⁶ Uo. 241. o.

az eszköz az első valódi 'tudatos' és ésszerű absztrakció, valamint az első valódi, tudatos és megfontolt általánosítás hordozója.³⁷

A kollektív munkatevékenységben a tevékenység elválik a közvetlen biológiai motivációtól (eszközkészítés a szükségletek majdani kielégítésére!), ezzel a tárgy a fejben is a tevékenységtől függetlenül jelenhet meg, mintegy tölem objektíve, függetlenül elsődlegesen létező tárgy, hiszen hozzá fűződő tevékenységi viszonyom is *viszony*, nem olvad bele biológiai létembe, ettől függetlenül, ezt „megelőzően”, a maga objektív mivoltában érkelem. Ezért a tárgyak *tükrözése* már egyben a tárgyak tulajdonságainak, relációinak *megismerése* is. A tevékenységet megelőzi a cél tudata, a „szükségelt jövő modellje”, ez a tevékenység sikerének feltétele.

A tudati tükrözés relatív önállósága és aktív szerepe csak a tevékenység megváltozásából, a kollektív munkatevékenységnek a természetre gyakorolt aktív hatásából, a szerszámnak mint a tevékenység eszközének a szükségletek kielégítésétől mint céltól való relatív önállóságából érthető meg és vezethető le.

A pszichikus tükrözés minőségi változása, a környező valóság megismerése feltételezi a tükrözési forma megváltozását is.

Az embereket környező objektív világ megismerése a pszichikus tükrözés új formájában a *nyelvben*, beszédben valósul meg. „A nyelv olyan régi, mint a tudat — a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat...³⁸

A nyelv az a közvetítő láncszem, amely a társadalmi ismereteket az egyéni tudat számára közvetíti. „A tudat nem más, mint a valóságnak a társadalmilag kidolgozott nyelvi jelentések, képzetek és fogalmak prizmáján átszűrt tükröződése.”³⁹

Az emberi pszichikum kifejlődésében a kollektív munkatevékenységnek van döntő szerepe, az emberi pszichikum „*belső*” eszköze azonban a nyelv, beszéd. A nyelvi tükrözés a „valóságtól való elszakadás” (Pavlov kifejezése) még erőteljesebb formájával teszi lehetővé a tevékenységi forma gyökeres megváltozását, aktív szerepét. A nyelv *kívülről* hoz létre kapcsolatokat az agyban; a nyelv a tükrözés külső (olyan értelemben, hogy kollektívan kidolgozott) eszköze, mely a pszichikum belső eszközévé válva a tevékenységet irányítja.

A nyelv a valóság sajátos, újfajta tükrözése. A beszéd lényegében hangingerek egymásutánja, *mégsem fonetikai* jelenségként hat, nem „saját” tartalma adja funkcióját, hanem annyiban információhordozó, amennyiben a társadalmilag kidolgozott nyelvi jelek a valóság tárgyaira, jelenségeire, viszonyaira vonatkoztatott *jelentéstartalmat* hordoznak magukban.

Ezt igazolja az a tény is, hogy az emberi fejlődés a biológiai struktúra fejlődése nélkül megy végbe. A beszéd nem rögződik morfológiailag, nem öröklődik át nemzedékről nemzedékre. A gyermek csupán olyan biológiai-strukturális feltételeket örököl, melyek lehetővé teszik, hogy a beszéd készségét, funkcióit elsajátítsa. Vagyis a gyermek, amikor megtanul beszélni, az előző nemzedékek késen kapott ismeretét, eredményeit sajátítja el környezete közvetítésével. A nyelv megértésének, a beszéd használatának, a beszédhallgatásnak és az artikulációnak a képessége és funkciói az ontogenezis folyamán alakulnak ki, nem velünk született képességek és funkciók.

A nyelvi tükrözés önmagában már nagyfokú absztrakciót, általánosítást jelent. Nem képszerű, érzékletes, szemléletes, hanem elvont, lerövidített, átkódolt tükrözése a valóságnak. A szó, a nyelvi jelek alakjában jelentkező inger, a valóságmozzanatok egész osztályát tükrözi.⁴⁰

A nyelv e sajátosságai teszik lehetővé a valóság fogalmi tükrözését, a jelenségek lényegi oldalainak megismerését.

A szó, a nyelv igen gazdaságos információhordozó. Az érzékletes tükrözéshez képest jóval kisebb a redundanciája, ugyanakkor képes arra, hogy kifejezze, visszaadja a valóságról nyert ismeretektől egészen az érzelmek gazdag árnyalatáig az ember sokoldalú mondani-közölnivalóját, nagyfokú ellenállást mutat a megértést gátló — kibernetikai szóhasználattal — „zajokkal”, „zörejekkel” szemben. Ez a rendkívül nagy hatásfokú információhordozó az emberi tevékenység nélkülözhetetlen feltétele, nélküle nem képzelhető el céltudatos társadalmi tevékenység.

³⁷ Uo. 268. o.

³⁸ Marx—Engels: Német ideológia. MEM 3. köt. Bp. 1960. 31. o.

³⁹ Leontyev: I. mf. 274. o.

⁴⁰ L. Kardos Lajos: A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások. Akadémiai Kiadó, 1957.

Ugyanakkor a „valóságtól való elszakadása” miatt magában hordja a valóságtól való teljes (gondolati!) elszakadás lehetőségét, „a tudat valóban azt képzelheti, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata, hogy *valóságosan* képzelhet valamit anélkül, hogy valami valóságosat képviselne...”⁴¹

A szó, a fogalom a létező, objektív valóság absztrakt, általánosított tükrözése, nem tapad szolgálai a valósághoz, nem „fényképezi”, hanem lényegtelen oldalaitól elvonatkoztatva társadalmilag „jelöli”, „jelenti” a valóságosan létezőket. A társadalmilag kidolgozott nyelvrendszer a társadalom tagjai számára információhordozó, másrészt a szóban, írásban rögzített „átkódolt” tükrözés lehetővé teszi a valóság maradandó, egyre mélyülő megismerését.

Ugyanakkor benne rejlik a lehetőség, hogy önmagát az „eszmei” hordozójának tétélezze, mert *ahogy* tükröz, és *amit* tükröz az absztrakció és általánosítás műveletével, az és *így* nem található meg a valóságban. Az „eszmei” önállósodása a nyelvi jelekkel való tükrözés sajátosságából levezethető, de az „eszmei” bármit képzel is magáról, nem más, mint az emberi pszichikumnak a társadalmi tevékenységből kinövő, attól elválaszthatatlan oldala. „A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét...”⁴²

C) A TUDAT KOMPLEX JELLEGE

A pszichológia története azt mutatta, hogy minden olyan elmélet, amely megsértette a tudat egységes egészként való felfogásának elvét, egyoldalúságokra vezetett. A pszichológia története is „izmusok” története, a pszichikum vizsgálatában alkalmazott megközelítési mód az „izmusokat” nagyjából két csoportra osztja.

1. A dualizmus vagy parallelizmus (végül is idealizmus) Descartes-ig nyúlik vissza.

Ez a megközelítési mód elkülöníti a test és lélek, anyagi és eszmei szubsztanciáját. Kiindul a belső, pszichikus, önmagunkban található folyamatokból. Érzéki képeink, fogalmaink, érzelmeink, gondolati munkánk, képzeletünk, tudatos és nem-tudatos belső pszichikus tevékenységünk csak a magunk számára létező realitás (mások pszichikumának létezésére vonatkozóan nem bírunk objektív ismérvekkel).

Ez együttesen a tudat vagy gondolkodás, a szubjektív belső lényegem, más léte, reális léte nincs is, csak a magam számára létező realitás. Minden egyéb forma, létünknek minden más megnyilvánulása már a fizikai világba tartozó létet jelentene.

A létezők másik sora a „kiterjedések világa”, a rajtunk kívül levő testek és magam is, mint testi létező, mint fiziológiai jelenség, mint tárgyi valóság.

Ez a szemléleti mód lehetetlenné teszi az ember gyakorlati-érzéki tevékenységének tanulmányozását. Enélkül pedig az emberi pszichikum megérthetetlen, megoldhatatlan.

2. A másik megközelítési mód: a szubjektum *nem szemben áll* a világgal, hanem kezdettől elválaszthatatlan kapcsolatban van vele. A tevékenység megváltozása során létrejön az agynak az a funkciója, hogy tükrözi a világot, de nem tőle különállóan, vele szemben állóan, hanem — a tevékenységen mint összekötő lánccon keresztül — vele elszakíthatatlan egységben.

Csak e felfogás alapján küzdhető le a pszichikumnak mint önálló, különleges lényegnek az elképzelése. (A dualisztikus felfogás egyébként nem mond ellent annak, hogy az „eszmei” mint elkülönült lényeg éppen e minőségénél fogva bekapcsolódhat a „testi” folyamatokba, kölcsönhatásba léphet velük, meghatározhatja tulajdonságait stb.)

A tudat vizsgálatakor — akár pszichológiáról, akár filozófiáról legyen szó — mindig szem előtt kell tartani azt, hogy a tudat, bármennyire is összetett, bonyolult, komplex jelenség, mindig mint egységes egész működik. Bármely részét emeljük ki ebből az egységből, okvetlenül metafizikus konzekvenciákhoz jutunk, s lehetetlenné válik a tudat további vizsgálata.

A tudat komplexitása több vonatkozási rendszerben is megnyilvánul. Az egyik relációban azt jelenti, hogy a tudatot a gondolkodási, érzelmi, akarati, emlékezeti szférák egysege alkotja. Ebből az egységből *reálisan* nem különül el a többi komponenstől a fogalmi tükrözés. (Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét és szükségességét, hogy az ismeretelméleti kérdésfeltevés során ne vonatkoztassunk el az érzelmi, akarati stb. szféráktól.)

⁴¹ Marx—Engels: Német ideológia. Id. kiad. 32. o.

⁴² Uo. 24. o.

Egy másik vonatkoztatási rendszer a szubjektum—külvilág kapcsolat. E relációban a tudat szintén komplex jellegűnek mutatkozik. (Jelen vita szempontjából ez a lényegesebb reláció.) A szubjektum és a külvilág közti sokoldalú kapcsolat következtében a tudat elsősorban determinált, de ezen belül determinál is, relatív önállósággal és aktív szereppel rendelkezik. A fenti két vonatkoztatási rendszer természetesen nem választható el élesen egymástól.

A tudat egységes egészként való működésének alapját pedig az adja, hogy a tudat a genezisében, funkciójában egyaránt a társadalmi—történelmi tevékenység elválaszthatatlan komponense, nincs semmi olyan szubsztanciális eszmei lényeg, mely külön területként szemben állna a társadalmi-történelmi gyakorlattal. Minden szembenállás csupán gondolati absztrakció eredménye a társadalom bizonyos fejlettségi fokán. Ahogyan az általánosról sem lehet „fizikai” úton lefejtani az egyeseket, hogy eljussunk a szubsztanciához, az „esszenciához”, a társadalom komplex folyamataiból sem különül el „esszenciálisan” az „eszmei”, hanem a tudati tükrözés beleágyazott a gyakorlati-társadalmi-történelmi tevékenységbe.

Mindezek a fenti tételek az anyag—tudat vita szempontjából igen jelentősek. Nagyon nehéz kitérni egy kérdés elől: „Hol történik a titokzatos ugrás az anyagiból a nem-anyagiába?” Ezt a kérdést a vitában Sipos elvtárs feltette már. Nézetem szerint az „eszmei” lényeg igazolását nem kerülheti el Gondi elvtárs sem. De hol húzhatja meg a határt anyagi és nem-anyagi között? Ha a folytonosságot tartja szem előtt, akkor el kell fogadnia, hogy az „eszmei” már az állatvilágban is megjelenik, hiszen kísérletileg bizonyított, hogy az állatok közül a legfejlettebb gerincesek is rendelkeznek már emlékezettel, képzetlél, tehát érzékleti fokon „képmással”.⁴³ Ha a megszakítottságot vesz alapul, akkor „képmás” alatt, nem-anyagi alatt csupán az emberre specifikus, a fogalmi tükrözést, tehát a valóság absztrakt, általánosított visszatükrözését értheti.

Ez esetben azonban újabb nehézséget kell leküzdeni. A fogalmi tükrözés ugyanígy a pszichikum egészéből nem ragadható ki anélkül, hogy meg ne sértenénk a tudat komplexitását. Az „eszmei” így elkülönül a gyakorlati tevékenységben résztvevő pszichikumtól mint egésztől. (Vagyis ha az „eszmeit” a specifikusan emberi fogalmi tükrözésben jelöljük meg, megsértjük a tudat komplexitását.) Ugyanilyen alapon az „eszmei” körébe sorolhatnók az erkölcsi-esztétikai érzelmeket is, hiszen szintén specifikusan emberiek.

Vagy elfogadjuk tehát, hogy a természet meggondolatlan bőkezűségében az állatvilág néhány magasrendű faját is kitüntette azzal, hogy osztozzék az emberrel a nem-anyagi, „eszmei” lényeg hordozásában. Vagy leválasztjuk a tevékeny, a világot „alkotó” társadalmi ember pszichikumának egészéről a fogalmi tükrözést, mely így többé nem az ember gyakorlati tevékenységének nélkülözhetetlen feltétele és eredménye, hanem egy csapásra öncélúvá válik, rendeltetése csupán a világ lényegének megismerése.

Az alternatíva feloldása csak azon az úton lehetséges, ha a tevékeny emberből kiindulva értjük meg a gondolkodó embert. Ilyen megközelítésben azonban az „eszmei” lényeg feltételezése elveszíti létjogosultságát.

Kielégítő-e a tudatnak képmásként való meghatározása?

A tudat komplex jellegének elismerése logikusan felveti a tudat meghatározásának problémáját. Mi a tudat, hogyan határozható meg a tudat fogalma?

A kérdés megválaszolását számos körülmény nehezíti:

— Bár a klasszikusok a tudatot több relációban is meghatározták; egyértelmű meghatározása mégsem található műveikben;

— a tudat fogalmának meghatározása nem nélkülözheti a természettudományos eredményeket, ugyanakkor a tudatot megismerő tudományok még gyermekcipőben járnak;

— a tudat igen bonyolult jelenség, számos megközelítési aspektusa lehetséges, a filozófia ezekből csak a legáltalánosabb tételekkel operál, így lényeges oldalak szükségesképpen kikerülhetnek a filozófiai meghatározásból (ezt egyébként a definíálás szabályai is megkívánják). A nehézségeket még tovább is sorolhatnánk.

Lényegében nincs egységesen használt, megnyugtatóan definiált tudatfogalmunk. A tudat hol a pszichikummal azonos, hol csupán a fogalmi tükrözést jelenti, ismét más vonatkozásban a tudat azonos a pszichikum tudatos folyamataival, a nem-tudatos

⁴³ Leontyev az idézett könyve 227. oldalán ismerteti Tinklepaugh kísérleteit, melyek az állati képzetek létezését igazolják. A majom szeme láttára gyümölcsöt rejtettek el egy válaszfal mögé, majd észrevétlenül kicserélték a sokkal kisebb „vonzerejű” káposztára. A majom a káposzta megtalálása után tovább kereste az imént látott gyümölcsöt. Agyában megjelent a gyümölcs „képe”.

folyamatokból absztrahálunk; a történelmi materializmusban a tudat a tudatos létet jelenti — és sorolhatnánk tovább a variációkat.

Gondi álláspontjának bázisa az a definíció, mely szerint a tudat, a valóság képmása. Fő érve — a dualizmust elkerülendő —, hogy a tudatnak képmás létén kívül nincs más léte.

A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem Dialektikus materializmus tananyagának (Kossuth, 1965—66.) „Az anyag és a tudat” c. fejezetében (írta Horváth József) érdekes megoldással találkozunk: A tudat a tükrözés eredményével azonos. Mivel az emberi megismerés legmagasabb szintje a logikai, fogalmi tükrözés, ezért joggal tart-hatjuk a tudat lényegének a fogalmi tükrözést — érvel Horváth József. Majd folytatja: mivel a fogalomnak nincs reális léte, így a tudat mint képmás nem reális létező, nem-anyagi eszmei képmás.

Kielégítő-e a tudat képmásként való meghatározása? Vagy másként fogalmazva (Horváth): azonosítható-e a tudat a megismerés eredményével, a valóság absztrakt, általánosított fogalmi tükrözésével?

Talán ez az a pont, ahol az ontológiai és a gnoszéológiai szempont megkülönböztetése legélesebben felmerül. A tudatnak képmásként való meghatározása ugyanis jól láthatóan csak *gnoszéológiai* meghatározás, hiszen a megismerés végső eredményével operál. (Rubinstein a „Lét és tudat” (Kossuth, 1962.) könyvében számos helyen rámutat erre. Így pl.: „Az objektív valósághoz való ismeretelméleti viszonyukban a pszichikus jelenségek úgy jelennek meg, mint a valóság képmásai.”)⁴⁴

A filozófiai tudatmeghatározás, bár a tudat *legáltalánosabb* sajátosságait, törvényszerűségeit emeli ki, nem lehet egyoldalú, leszűkített, s ezért végső soron torz meghatározás. Így a tudat ismeretelméleti definíciója nem helyettesítheti a tudat sokoldalúságát, legfőbb sajátosságait kiemelő definíciót. A tudat fogalmában a genetikai szempont, a folytonosság nem tűnhet el teljesen, a megszakíttottság mozzanata nem nyelheti el abszolút módon. Az új minőség differencia specifikája (a képmás mint „eszmei” lényeg) nem nyerhető önmagából, csupán a létrejöttének, működésének alapját képező jelenségtotalitással (a társadalommal mint új minőséggel) való kapcsolatának kimutatásából. A tudatot nem általában a külvilág determinálja (a „képmás” *ontológiai* szempontból ezt jelentené!), hanem csak a társadalom egészéből, a társadalmi tevékenységből magyarázhatjuk. A tudat mint rész nemközvetlenül része az anyagi világnak mint egésznek, hanem a társadalomnak mint egésznek része. Így a determináns tényezőket nem lehet a társadalmon kívül keresni, hanem csak a társadalmon belül, bár tágabb értelemben maga a társadalom is közvetített, determinált, a természet része, az anyag sajátos fejlődési produktuma stb.

Annak vonatkozásában, *amit* a tudat tükröz, a képmás helytálló, egyértelmű. De ez csak egy, a gnoszéológiai aspektus a tudat determinánsainak feltárásában. Az azonban, *ahogyan*, amennyit és *amiért* tükröz, tehát a tudat sajátosságainak és szerepének *determináns tényezője* nem az anyagi világ általában, hanem a *társadalom*; a tevékenység új formájából kinövő új minőségű jelenségtotalitás. Ez az ontológiai kérdéssel feltevés, amelyre a tudatnak csak képmásként való meghatározása nem adhat választ.

Bármennyire magától értetődőnek tűnik is a tudatot a megismerés végső eredményével meghatározni, az evidencia nem pótolja, ellenkezőleg elfedi a jelenség valóságos determinánsait, a jelenség komplex sajátosságait, törvényszerűségeit.

Kardos Lajos a pszichológus szemével így látja az idealista pszichológia ismeretelméleti gyökerét: „Csak a fejlődés legvégső, csodálatosan leegyszerűsödött eredményét (azaz a fogalmi megismerést — S. A.-né) látták. Így jutottak el idealista jellegű elképzeléseikhez a beszéd és a gondolkodás lényegéről.”⁴⁵

Mégha kellemetlen is, mégis úgy igaz, hogy ez az ismeretelméleti gyökér él és hat, és marxista filozófusokat is megtévesztő következtetésekre vezethet.

Nagyon jellemző az a „rugalmasság”, ahogyan Gondi elvtárs például a tudat fogalmát szűkíti vagy tágítja, attól függően, hogy mit akar bizonyítani: „Érzeki, gondolati, érzelmi, akarati mivolta együttesen azt jelenti, hogy pszichikai, eszmei vagy szellemi, vagy azt, hogy a tudat nem-anyag.”⁴⁶

Egy másik meghatározásnál már lefaragja a tudatról az érzelmi, akarati momentumokat, mert a tudatnak csak képmásként való meghatározása éppen ezt követeli meg. „A visszatükröződési *folyamat*, széles értelemben, magában foglalja az agy és idegrend-

⁴⁴ 48. o.

⁴⁵ I. m. 240. o.

⁴⁶ Tájékoztató. Id. cikk 63. o.

szer fiziológiai, anyagi tevékenységét is mint a pszichikai létrehozóját, *alapját*, és a pszichikait, az eszmeit is mint a fiziológiai tevékenység eredményét. Azonban *a tudat ebből csak az eszmei, pszichikai eredmény, az érzéki és gondolati képmás.*⁴⁷

A tudatnak csak képmásként való meghatározása tehát számos helytelen egyoldalúságra vezet: — A tudatnak csak ismeretelméleti meghatározása éles határt kénytelen vonni a pszichikum egésze és a tükrözés eredménye közé — megsértve a tudat komplexitását; — éppen mert csak a tükrözés eredményével azonosítja a tudatot, elfedi a tudat társadalmi meghatározottságát (a társadalomcentrikus felfogás helyett a tudat az anyaggal „általában” áll szemben); — fentiek miatt nem számolhat komolyan a tudat társadalmi szerepével, hiszen a lét-nélküli képmás nem adhat magyarázatot a tudat relatív önállóságára, aktív szerepére; — végül: a képmás *ismeretelméleti vonatkozásban* való jellemzése ugyan a leglényegesebb, de nem mindenoldalú jellemzése a tudatnak. Csak a tudat *tartalmának determinált* voltát hangsúlyozza, de ezt ismeretelméleti szempontból is ki kell egészíteni azzal, hogy a megismerés *folyamat*, mégpedig *társadalmi-történeti* folyamat, társadalmi gyakorlatba ágyazott, abból kinövő, *ahhoz* képest relatív önállósággal rendelkező *ellentmondásos* folyamat (ellentmondásosságát növeli a társadalomban végbemenő munkamegosztás, a fizikai és szellemi munka közötti antagonizmus kialakulása).

A tudat ontológiailag lényeges sajátosságainak feltárása csak azon úton haladhat, ahol a tudatot a társadalmi létből vezetjük le, magyarázzuk. Minden egyéb kiindulás szükségképpen eltorzult tudatfelfogáshoz vezet. „A tudat pszichológiai tanulmányozása ez ideig főként a gondolkodás tanulmányozásának vonalán haladt. Ennek eredményeként a tudatról beszélni voltaképpen a gondolkodásra, a képzetek, a fogalmak körére irányították a figyelmet. Ez helyes akkor, ha az emberi megismerés fejlődésének tanulmányozásáról van szó. Pszichológiai értelemben azonban a tudat fejlődése nem azonosítható a gondolkodás fejlődésével. A tudatnak megvannak a maga sajátos tartalmi, pszichológiai jellemzői.”⁴⁸

Vigotszkij szovjet fiziológus szintén élesen bírálja a tudatnak csak a gondolati eredmény alapján történő meghatározását. Rámutat arra, hogy az elmzésnek a folyamatra, nem pedig a dologra kell irányulnia, magyaráznia kell, nem leírnia, és mindig genetikusnak kell lennie, nem szabad a végső eredményből kiindulni és visszafelé következtetni.⁴⁹

A marxista filozófiában a tudatnak csak gnoszeológiai vonatkozású felfogása és a tudatnak csak képmásként való meghatározása egymást feltételező, egyazon megközelítési mód két oldala. Így egyoldalúságaik, kialakulásuk és elterjedésük gyökere is közös. Ha arra keresünk választ, miért rögződött a tudatnak ez az egyoldalú felfogása, sokágú társadalmi, történeti és nem utolsósorban tudománytörténeti elemzéssel kell feltárnunk a valóságos okokat. A marxizmusnak alapvető követelménye, hogy nem csupán vitakoznia kell a helytelen, egyoldalú nézetekkel, de feladata egyben az is, hogy feltárja e nézetek kialakulásának, elterjedésének, „evidenciájának” okait. Ezt az elemző munkát indította el Sipos János a cikkeiben, az ott kifejtettekkel egyetérték, és nem kívánom ismételni. Amennyire egy vitacikk keretei lehetővé teszik, Sipos elvtárs alapos, sokoldalú elemzéssel tárja fel a tudat csak gnoszeológiai szempontú értékelésének gyökereit. Elemzi Lenin munkásságát, melyben szükségszerűen túlsúlyra jutott a szubjektív idealizmus elleni polémia. Lenin a tudat determinánsai közül elsősorban a tudat tartalmának és a tükrözött valóságnak a tartalmi egybeesését, a tudat meghatározottságát emelte ki „Materializmus és empirikriticismus” c. művében. Hozzátehetjük, még, hogy a tudatfelfogás szempontjából lényeges szaktudományos eredmények Lenin idejében még nagyon kezdetlegesek voltak, nem sok anyagot kínáltak a filozófiai tételek megalapozására. Így lényeges szempontok nem kerülhettek be Lenin figyelmének fókuszába.

A tudat sajátosságainak forrásáról

A fentiekben elsősorban a tudat sokoldalú sajátosságainak figyelembevételét megkövetelő *metodológiai* szempontokról esett szó. A tudat *megismerése* azonban nem nélkülözheti a tudat sajátosságainak *forrásait* feltáró elemzést sem. A tudat sajátosságai-

⁴⁷ Magyar Filozófiai Szemle. Id. cikk 242. o.

⁴⁸ Leontyev: Id. mű 277—278. o.

⁴⁹ Л. С. Выготский: Развитие высших психических функций. Москва А. П. И.

nak forrása⁵⁰ a társadalomnak a természethez való aktív viszonya, a kollektív munkatevékenység.

A tudat maga is a tevékenység egy formája, ennyiben elvileg nem más, mint a gyakorlat, ennyiben a gyakorlat nem forrása a tudatnak. Ugyanakkor a tudat a tevékenység sajátos formája, relatív önállósággal, aktív szereppel rendelkezik — ennyiben szükséges a gyakorlatból levezetni, abból magyarázni sajátosságait.

A tudat sajátosságainak közvetlen forrása a munkatevékenység, a természetre való aktív közvetlen ráhatás folyamata, a munkatevékenység mint kollektív, aktív, céltudatos tevékenység.

A munkatevékenységnek és a tudat sajátosságainak összefüggése sokoldalúan feltárt, közismert és a marxizmusban általánosan elfogadott. Engels „A munka szerepe a majom emberré válásában” c. munkájában fejtette ki a tudatnak a munkatevékenységgel való kapcsolatát. Szpirkin „A tudat eredete” c. nemrégiben megjelent könyve⁵¹ hatalmas tényanyaggal és igen sokoldalúan elemzi a tudat keletkezésének és fejlődésének problémáit. Jelen cikkben is történt már említés néhány vonatkozásról (1. a „Folytonosság és szakítottság a pszichikum fejlődésében” c. részt). Ezért csupán a belső logika kedvéért tartom szükségesnek megemlíteni, hogy a munkatevékenység és tudat közvetlen egymásrahatása még nem meríti ki a tudat sajátosságainak kérdéskomplexumát.

A tudatnak a munkatevékenységből való *közvetlen* levezetése több vonatkozásban is leszűkíti a problémakört. Elsősorban azért, mert azt a képzetet kelti, mintha a munkatevékenységben a lápos teleológia dominálna, így maga a tudat is erősen teleologikus színezetűvé válik. (Szpirkin fent említett, egyébként nagyszerű könyvének is ez a fogyatéksége, hogy célszerű és tudatos között nem lát különbséget, ezért a tudat meghatározásánál mindenütt a *célszerűséget, célszerű tükrözést* hangsúlyozza. A teleologikus felfogásnak egyik megnyilvánulása a marxizmus-jegyzetekben gyakran használatos megfogalmazás: a munkát végző embereknek közölni valójuk volt egymással, így kialakult a beszéd és a gondolkodás.)

Ennek következménye azután, hogy a torz, hamis tükrözés kívülreked a célszerűség bűvös körén. Valójában az inadekvát tükrözés, az inadekvát cselekvésre ösztönző torz tudat (pl. a vallási szertartások) nem kevésbé jellemzője a tudatnak (és a korrekcióit csak a társadalom gyökeres átalakulása végezheti el).

Ezért tartom lényeges fontosságú feladatnak a *tudat* sajátosságainak *forrásait* szélesebb körűen értelmezni. Ez a „kítágítás” megtartja a munkatevékenység meghatározó szerepét, de szükségesnek látszik bevonni a vizsgálódás körébe a közvetlen munkatevékenység és a tudat sajátosságai közötti áttételt, az emberi szabadságot is.

A tudat sajátosságainak és emberi szabadsággal való összefüggése a marxista irodalomban csak érintőlegesen, nagy vonalakban kidolgozott, bár nem ismeretlen.⁵² Tudatfelfogásunkban, még pontosabban a tudattal foglalkozó vitákban s tankönyvszerű feldolgozásokban azonban nyoma sem található ennek a lényeges aspektusnak. Pedig már a tudat sajátosságainak elemzésénél feleletet kell adnunk olyan fontos kérdésekre, hogy hogyan jöhet létre és maradhat fenn tartósan a valóság inadekvát, torz tükrözése, milyen forrásokból táplálkozik a hamis tudat. Milyen törvényszerűségek hatására hasad le és telítődik ontológiai értelemmel a célszerű tevékenység feltételeként és eredményeként kialakuló célszerű tükrözésből az Egyetemes Célszerűség? Milyen sajátosságok folytán elgűlhetnek ki irreálisan azok a szükségletek, melyeket a társadalom reálisan még nem tud kielégíteni? Hogyan előzheti meg és válhat a hiányzó anyagi feltételek pótlékává, meghosszabbítójává a társadalom tudata?

Sorolhatjuk a kérdéseket, és a hagyományos tudatfelfogás túlságosan szűk keretei között egyikre sem kapunk logikailag és tartalmilag megnyugtató választ. Ezért, elébe szaladva a tudományos igényű elemzésnek, néhány *téziszerű utalással* szeretném felhívni a figyelmet a problémakör létjogosultságára és szükségességére.

⁵⁰ A „forrás” kifejezés nem túl szerencsés, mert olyan képzetet kelt, mintha az „elégéses ok” metafizikus elvének alapján állana. Természetesen a „forrás” kifejezés csak *képletes*, nem szó szerint értendő.

⁵¹ Gondolat, 1963.

⁵² A klasszikusok művei közül: Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok (Bp. 1962.); Marx—Engels: A német ideológia (id. kiad.); Marx: A tőke; Marx: Feuerbach-tézisek (MEM 3. köt. id. kiad.). A magyarul megjelent újabb keletű marxista írások közül megemlíthető: J. Davidov: Munka és szabadság (Kossuth, 1965.); Márkus György: Az ifjú Marx ismeretelméleti nézeteiről c. tanulmánya (Magyar Filozófiai Szemle 1960/3. sz.); Garai László: A szabadság-szükséglet néhány elvi kérdése c. tanulmánya (Pszichológiai Tanulmányok IV. köt.; Akadémiai Kiadó, 1962.)

— Az emberi szabadság mint a tudat sajátosságainak forrása maga is közvetített — az emberi tevékenységen alapuló, abból kinövő emberi nembeli lényeg —, a szabadság a tudat sajátosságait számtalan áttételen keresztül determinálja, nem-forrás annyiban, amennyiben maga fejlett pszichikai tükrözést feltételez; a tudat és szabadság közti viszony nem ok-okozati viszony, melyben az okozat a tudat és az ok a szabadság, hanem egy bonyolult, ellentmondásos jelenségkomplexum egymástól elválaszthatatlan oldalakkal, vonatkozásokkal, amelyek között a földal a szabadság.

— Az emberi szabadság a tevékenység egyetemességén alapul. Az ember szabad, mert környezetét a tevékenységével képes a szükségleteit kielégítő és e szükségleteket egyszersmind termelő formában átalakítani. A szabadság univerzális, mert a tevékenység az univerzumra irányul. De nem-szabadság annyiban, amennyiben a természet objektív törvényszerűségeitől függ, és amennyiben korlátozott a mindenkori társadalmi-történelmi méreتي szint által. Az emberi szabadság tehát folyamat, lehetőségeiben (potenciálisan) kezdettől univerzális (ez azonban még csak formális szabadság), reálisan, valóságosan azonban csupán a társadalmi tevékenység történeti folyamatának eredményeként válik univerzálissá. Az ember valóságos szabadsága, az alkotó szabadság a kommunista társadalomban valósul meg.

A szabadság folyamat-jellegének hangsúlyozása rendkívül fontos a tudat sajátosságainak megértéséhez. Ahogyan az emberi tevékenység egyetemes (az egész természetre irányuló), úgy a tudat is bevonja hatókörébe az univerzumot, egyetemes megismerésre tör. Mivel azonban a szabadság folyamat (potenciálisan a végtelenre irányul, reálisan azonban korlátozott), a tudat (mely a gyakorlat, a társadalom fejlettségi szintje által determinált), bár egyetemeséget átfogó törekvéseiben ugyancsak határtalan, reális tartalmában szükségképpen szintén korlátozott. A tudat átfogja mindazt, amire a tevékenység irányulhat, de tartalma, azáltal, hogy csak a tevékenység tárgyává tett természetet tükrözi többé-kevésbé adekvát módon, reálisan leszűkül. Minél kisebb a tevékenység valóságos hatóereje (a reális szabadság), annál nagyobb a tudat irreális hatóereje, illuzórikus képzelgése saját szabadságáról. „És itt nyomban világossá válik, hogy az „eszmei” (vagy „negatív”) szabadság lényegében nem egyéb, mint az ember materiális („pozitív”) nem-szabadságának szellemi tükröződése.”⁵³ Minél korlátozottabb a társadalmi tudat, mert korlátozott a társadalmi gyakorlat köre és szintje, annál nagyobb a tudat lehetősége és ösztönözöttsége arra, hogy szerepét, jelentőségét túlbecsülje. „... az embereknek a természethez való korlátozott viszonya megszabja az emberek korlátozott viszonyát egymáshoz, és egymáshoz való korlátozott viszonyuk a természethez való korlátozott viszonyukat.”⁵⁴ „Ha az emberek és viszonyaik az egész ideológiában, mint valami camera obscurában, fejük tetejére állítva jelennek meg, ez a jelenség éppúgy történelmi életfolyamatukból ered, mint ahogy a recehártján a tárgyak megfordítása közvetlen fizikai életfolyamatukból.”⁵⁵

— Az emberi tudatnak a társadalom életében betöltött szerepe rendkívül bonyolultan tükröződik az emberek tudatában. A tudat maga tudatos lét, nem válik el, nem különül el a gyakorlati tevékenységtől. A tudat csak mint a társadalmi lét által meghatározott tudat létezhet, hiszen az ember társadalmi mivoltának eredménye és feltétele. Az ember azonban azáltal, hogy nem „fogyasztja”, hanem „termeli” a világot, termékét magával szemben állóként szemléli; szemlélete tárgyát, a világot tevékenységében megkettőzi, ezért a világ tudatában is kettősen jelenik meg, egy tárgyi világ és egy szellemi világ formájában. És miután minden tevékenységet megelőz a tudatos célkitűzés, a jövő modellje; ezért a világban is a Tudat, majd jóval később a Szubjektum tudata válik az alkotó okká. Az ember az okozatot okká teszi tudatában, mert tevékenységében a természet is okozottá válik.

— Az emberi tudat csak mint társadalmilag determinált tudat létezhet, de a tudat hordozója az egyén, a szubjektum. A társadalom fejlődése során az egyén önállósul, leválik a kollektíváról, s mint egyén, individuum kerül szembe a természettel és a többi egyénnel. Kialakul a tükrözés azon sajátossága, hogy az ember önmagát mint egyént, mint szubjektumot szemléli, önmagát a természettől elkülönültként tételje. Így alakul ki a szubjektumnak mint zárt, benső világnak, mint mindenki más számára hozzáférhetetlennek, megismerhetetlennek a képzete.

— A társadalom többoldalúan feltételezi a tudat relatív önállóságát és aktív szerepét, de maga a társadalom adott fejlettségi szinten torzítja a tudat tényleges szerepét —

⁵³ Davidov: Id. mű 18. o.

⁵⁴ Marx — Engels — Német ideológia. MEM 3. köt. id. kiad. 31. o.

⁵⁵ Uo. 24 — 25. o.

abszolút önállóvá, elsődlegessé teszi, aktivitását pedig teremtő erővé torzítja *gondolatban*. A társadalom osztályokra hasadása, a fizikai és szellemi munka közötti antagonizmus kialakulása csak elmélyíti ezt az önmagában véve is ellentmondásos viszonyt lét és tudat között. A társadalmi antagonizmus létrejötte a természettől való függőség, a reális szabadság hiányának szükségzerű párlata. A fizikai és a szellemi munka közötti antagonizmus kialakulása még jobban torzítja a tudat tényleges szerepéről kialakult képzetet. A pszichikumból mint egységes egészből egyes komponensek leválnak, és társadalmilag szembeke-rülnek egymással. A társadalom tagjai közül kiemelkednek olyanok, akik csak tükröz-nek, „megismernek”, a tudat megismerő funkciója társadalmilag önállósul, külön társa-dalmi réteg hordozza (szellemi munka). A társadalom zömének pszichikuma igen szűkre szabott keretek között tölti be szerepét, a tevékenységben a szűkebb és tágabb társadalmi környezethez való érzelmi, erkölcsi, akaratvi viszonyokban egzisztál csupán (fizikai munka).

— A társadalmi antagonizmus megszűnése, a reális, valóságos szabadság megte-remtése megszünteti mindazokat a gyökereket, amelyekből a tudat hiposztazálása fakad. *Nem szűnik meg azonban a kommunizmusban sem a valóságos ellentmondás lét és tudat, objektum és szubjektum, egyén és társadalom között. Az ellentmondások megoldódnak olyan értelemben, hogy megszűnnek azok a társadalmi korlátok, melyek a tudat valóságos szerepét eltorzítják. De nem szűnik meg a tudatnak a létől való relatív önállósága, a szubjektumnak az objektumtól s az egyénnel a társadalomtól való relatív önállósága. (Ahol nincs reális különbözőség az azonosak között, vagy azonosság a látszólag teljesen különbözők között, ott nehezen feltételezhető bármiféle torz tükrözés forrását megtalálni!) A társadalom fejlődése a torz tükrözés gyökereit megszünteti, nem úgy azonban, hogy megszünteti az ellentétes oldalak különbözőségét, feloldva ezeket valamiféle holt azonosságban, hanem úgy, hogy a jelenséget a maga valóságos ellentmondásosságában tárja fel, ezzel lehetővé teszi az egyoldalúság, a metafizikus abszolutizálás társadalmi méretű kialakulását.*

*

A tudatnak *nem önmagában véve* minőségi jellemzője az, hogy relatíve önálló és aktív. Csak egyetlen vonatkozásban elfogadható ez a jellemzés, ha a tudatot a *determiniz-mus*, az anyagi világ jelenségeinek egyetemes összefüggése szempontjából vizsgáljuk. A determinizmus szemszögéből nézve az alaptétel: a tudat a társadalom közvetítésével, az anyagi világ által meghatározott. A tudat azonban az anyagi világnak sajátos jelen-sége, e meghatározottságon belül relatív önállósággal és aktív szereppel rendelkezik, köl-csönhatásban van az anyagi világ jelenségeivel, és e meghatározottságon belül determinál is (l. a tevékenység irányításában betöltött szerepét).

Hogy jelen esetben a tudat sajátosságainak komplex, széles problémakörét leszű-kítettük a determinizmus vonatkozási rendszerére, annak okai abban kereshetők, hogy eddig a közfelfogásban elsősorban és majdnem kizárólag a tudat meghatározott volta hangsúlyozódott. A relatív önállóság és az aktivitás elemzése igen szűkre méretezett helyet kapott. Ebből következett azután, hogy a tudatnak az ember társadalmi tevékeny-ségében betöltött szerepe elsikkadt a filozófiai kifejtésben.

A tudat „rehabilitációjának” első lépése, hogy az anyagi világ jelenségeinek egye-temes összefüggésében és kölcsönhatásában megtaláljuk a tudat tényleges helyét és szerepét. Természetesen attól, hogy a mérleg helyrebillen és a *dialektikus* materialista determinizmusnak a tudatfelfogásban való alkalmazása megtörténik, még nem vála-szoltunk meg minden kérdőjelet arra vonatkozóan, hogy *mi a tudat, melyek a tudat komplex sajátosságai*. Ehhez számos tudomány (mindenekelőtt a marxista pszichológia) eredmé-nyekre van szükség. A továbbhaladás feltétele, hogy a filozófia ne zárja el az utat az egyoldalú determinista felfogással saját maga és a szaktudományok előtt.

Solymosiné Huck Zsuzsanna